

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 70 (17018)

2005 чылдың
июнь 28,
ВТОРНИК

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 20.00
Садар өртээ — 3 рубль.

Культура болгаш уран чүүл

ТЫВАНЫҢ ТӨӨГҮЗҮНДЕ БИР ДУГААР...

Эрткен пятницада В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга Тываның төөгүзүндө бир дугаар болуп турар улуг болуушкун болган. Ол чүл дээрге, ТР-ниң Чазак Даргазының күрүнө шаңналдарын литература болгаш уран чүүлдүң ажилдакчыларынга тыпсырының байырлары-дыр.

Каас-чараш кеттинген тыва кыстар лауреаттарга тыпсыр шаңналдарны сценаже үндүрүп келди. Байырлыг кезээниң башкарыкчылары лауреаттарны сценада белеткеп каан хүндүлүг олуттарже чалап, кыйгырды: — Чогаалчы Александр Александрович Даржай, даш чонукчузу Дондук Хертекович Дойбухаа, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистери Станислав Николаевич Ирил база Луиза Сентябрьевна Мортая-оол, Кызылдың уран чүүл училищезиниң башкызы Зинаида Константиновна Казанцева, салым-чаянныг уруулар школазының башкызы Конгар-оол Борисович Ондар, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының кол режиссеру, Тываның Улустан болгаш Россияның алдарлыг артизи Алексей Кара-оолович Ооржак, Тываның Улустан чогаалчызы, төөгү эртемнериниң кандидады Екатерина Түктүг-ооловна Танова, ТР-ниң уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы, чурукчу Леонид Хаянович Уржук, чаңгыс актылыг балет «Шопенианың» чогадыкчы коллективи (удуртукчузу ТР-ниң алдарлыг артизи Чечена Сувакпит), «Дюймовочка» балеттин чогадыкчы бөлүү («Эдегей» ансамбльдин директорунун оралакчызы Аяна Саая).

Бо Тывада ат-сураа алгаан, хүндүлүг кижилерни зал долу чыылган чон диңмиттиг адыш часкаашкынарны-биле үдевишаан, уткуп алды. Улаштыр башкарыкчы сценаже ТР-ниң Чазак Даргазы Шериг-оол Дизижикивич Ооржакты чалады. Чылыг адыш часкаашкынарны доостуру билек, Россияның болгаш Тываның ыдык ырлары чаңгылган соонда, Шериг-оол Дизижикивич Ооржак

байыр чедирип сөс алган: — Байырлыг кезээниң хүндүлүг киржикчилери! Эргим лауреаттар! Силерге бөгүн шаңналдар болгаш лауреат демдектерни тыпсыр аас-кежик меңээ таварышты. Чүгле силерниң амыдыралыңарда эвес, а бүгү Тываның төөгүзүңге онзагай бо болуушкун-биле байыр чедирерин чөлшээрер көрүнер. Мындыг күрүнө шаңналдарын Тывада бир дугаар тыпсып турары бо, тускай аттыг шаңналдарны ыяап-ла литература болгаш уран чүүл талазы-биле эгелээни база таварылга эвес.

Литература болгаш уран чүүлдүн ажилдакчыларының чогадыкчы хей-аьдын бедирери болгаш оларның күш-ажылының ниитилелге улуг ажык-дузальын көргүзери-биле Чазак Даргазының шаңналдарын тургускан. Республиканың литература болгаш уран чүүлүнүн кайгамчык ажилдакчыларынга хүндүткелдин болгаш өөрүп четтиришкинниң демдээ база салгалдар дамчыдылганы камгалап арттылары болгаш ат-алдарлыг өгбелери-вистин чырык адын мөңгедидери биле ук шаңналдарны ол адыр талазы-биле эң-не билдингир, чоннун хүндүткелин, ынакшылын чаалап алган, тыва уран чүүлдү Россияга болгаш даштыкыга алдаржыткан литература болгаш уран чүүлдүн ажилдакчыларының аттары-биле адаан.

Тываның Чазак бодунун ажил-чорудулгазының кол сорулгаларының бирээзи кылдыр социал адырны — өөредилге, кадык камгалалы, культура, спортту бүгү тала-биле деткиир база хөгжүдер сорулгалыг. Тыва нацияның культуразы кайы хире байлак болгаш тускайлаңыл дээрзин Тываның

литература болгаш уран чүүлүнүн ажилдакчылары сөөлгү чылдарда бодунун талантызы, күш-ажылы, мергежилинге бердинген чоруу-биле хей национал Тываның, Россияның чонунга болгаш бүгү делегейге төлөптий-биле бадыткап шыдаан.

Тыва чер хөй-хөй цивилизацияларның үнелеп четпес культурулг салгалдарын шыгжап чыдар, ону бис кадагалап турар бис. Бистин ниитилел сагыш-сеткилдин ол «булактарынче», кижиге хамаарышкан үнелелдерин идеалдарынче чоорту эглип-кел чыдар.

Тыва уран чүүлдүн эге бажынга чон аразындан үнген салым-чаянныг кижилер турган: бүгү Тывага алдаржаан даш чонукчулары, тоолчулар, ыраажылар болгаш хөөмейжилер. Ол күштүг дзылдарның ачызында Тываның уран чүүлү бот-тускайлаң арынның болуп турар, а хөөмей-сыгыдыыс бүгү делегейде билдингир апарган.

Тыва аас чогаалдың салгакчызы — тыва литератураны чогаалчыларның беш салгалы төлээлеп турар. Тыва чогаалчыларның чогаалдары тыва чоннун 20 чүс чылда амыдырал-чуртталгазын көргүзүп турар.

Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры — Россияда дээр дээн театрларның бирээзи. 2000 чылда Уфа хоорайга болуп эрткен делегейиниң түрк дылдыг чоннарының театр конкурзунга дээди шаңнал — Гран-прини ол чаалап алган. Тыва композиторлар хөгжүм чогаалының янзы-бүрү жанрларынга онзагай чогаалдарны тургускан.

Чурукчулар болгаш скульпторларның ажилдары тыва уран чүүлдүн чоргааралы апарган.

(Уланчызы 2-ги арында).

Байыр чедиришишкини

турары дээш сеткилдин ханызындан өөрүп четтиргенимни илереттим.

Шуптунарга моон сонгаар-даа чедишкinnerни, чогадыкчы дилээшкinnerни, кадыкшылды болгаш аас-кежикти, амыр-тай-быңны болгаш чечектелишкinnerни сеткилимниң ханызындан күзедим.

Хүндүткел-биле,
Ч.Ч.Д.Ондар, депутат,
КД-ниң культура талазы-биле комитединиң даргазының оралакчызы.

Күрүне Думазындан медээ

БЮДЖЕТКЕ НЕМЕЛДЕЛЕР

2005 чылдың бюджетди хоойлу езугаар эдилгени алган. Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга «2005 чылдың федералдыг бюджетиниң дугайында» Федералдыг хоойлуга өскөрилгелер кириер дугайында» Федералдыг хоойлу төлөвилелин чаңгыс хүнде үш номчулгада хүлээп алган. Россия Федерациязының Чазак бир-ле дугаар бюджетке немелделерни часкы сессияның үезинде кылган. Үстүкү палата — Федерация Чөвүлели — бюджеттин төнчү вариантызын чүүлдүгүнүп деткээн.

Тыва Республика 2005 чылдың бюджетинге немештир Россия Федерациязының субъектилериниң бюджеттеринге субвенциялар үлээнинден 2005 чылды хамааты байдалдың актыларының күрүне регистрациязынга 1189,6 муң рубльди алган;

— иштики херектер болгаш күрүнениң өртке удур албанының органнарының ажилдакчыларынга 2005 чылдың март 1-ден эгелеп ай санында акша-биле шаңнап-мактаар чарыгдалдарны төлээрин хандылары-биле Россия Федерациязының субъектилериниң бюджеттеринге дотация үлээнинден 2005 чылда 31582,5 муң рубльди берген;

— 2005 чылда Россия Федерациязының субъектилериниң бюджеттерин деңээр талазы-биле хемчеглерни деткииринге Россия Федерациязының субъектилериниң бюджеттеринге дотацияларны үлээнинден 786005,5 муң рубльди берген.

Ниити Россия Федерациязының бюджет адырының ажилдакчыларының шалыңын өстүреринге болгаш шалың өезин төлээринге быжыктырылга фондузунун 500 млрд. рубльден ажыр үлеп турар 382 млрд. рубльдин 70 хуузу берген. Россия Федерациязының национал айыыл чок чоруун болгаш эрге-хоойлу ажил-чорудулгазын деткииринге 43662854,6 муң

рубль көрдүнүп турар; — национал экономикага — 11372867,8 муң рубль; — социал политикага — 10115081,9 муң рубль; — чуртталга-коммунал ажил-агыйынга — 1462000,0 муң рубль; — культурага болгаш кинематографияга, массалыг информация чепсектеринге — 6975958,8 муң рубль; — өөредилгеге — 7609751,8 муң рубль; — кадык камгалалынга болгаш спортка — 2204227,7 муң рубль; — бюджеттер аразының трансферттери — 215325996,1 муң рубль.

Россия Федерациязының субъектилерин деңээр хандырат талазы-биле деткимче хемчеглериниң дотация кезээн улгаттылары-биле бүрүн эргелерин аңгылап турар үеде регионнарга саң-хөө дузазы — 30288,3 млн. рубль. Инвестиция кезээнге болгаш орук тудуунга — 30206900,0 муң рубльди, ооң иштинде орук тудуунга 11950,0 муң рубльди, Пенсия фондузунун бюджетиниң ылгалын төлээринге 107460,0 муң рубльди тускайлап берип турар.

Чылгычы ОНДАР,
РФ-тиң Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаты.
Москва хоорай.

2005 чылдың июль 3— соңулдалар хүнү

Тыва Республиканың Соңулда комиссиязының дыңнады

Хүндүлүг соңгукчулар!
2005 чылдың июль 3-те Тыва Республиканың төлээлекчи органнарының депутаттарының, хоорайларның (Шагаан-Арыг, Чадаана болгаш Каа-Хем суурнун), көдээ чурттакчылыг черлериниң (сумуларның) баштыңнарының соңулдаларын эрттирерин доктааткан. Чуртта чорудуп турар муниципалдыг реформаны боттандырап сорулга-биле соңулдаларны эрттирип турар. Колдуунда чурттакчылыг чер бүрүзүңге тус чер бот-башкарылга органнарының баштыңын болгаш депутаттары соңгуур, олар силерниң, соңгукчуларның, чурттакчы чер бүрүзүнүн соңуургалдары дээш туржур ужурулуг. Республиканың Соңулда комиссиязы бадылаашкына соңгукчуларның идепкейлиг киржирин кыйгырып тур.
Соңулда ачастоктары июль 3-те 8 шактан 22 шакка чедир ажилдаар.

Бистиң Интернетте адресивис: <http://shyin.tuva.ru>

ТЫВАНЫҢ ТӨӨГҮЗҮНДЕ БИР ДУГААР...

(Уланчызы, Эгези 1-ги арында).

Российжи уран чүүлдүн кай-гамчык болушкуннарының бир-рээзинге тыва мастерлерниң даштан чонган шылгараңгай ажилдарын адап болур. Тывада Репин аттыг Күрүне шаңналының сес лауреаттары болгаш 9 РФ-тиң алдарлыг чурукчулары ажилдап турар.

Амгы үеде республикада улусчу чогаалдыгының чаа хөгжүлдөзү күштелген. Аас чогаалының хөй санныг коллективтери тургустунган. Улустун хөмөйжилери — 12 кижиге бар.

Хореография уран чүүлү канчаар-даа аажок хөгжүлдөни алган. Ону классиктиг-даа, улустун-даа танцыларының көскү коллективтери болгаш уруглар ансамбльдери көргүзүп турар.

Юбилейлиг чылда бистин уран чүүлдү ажилдакчылары үш балетти тургускан, опера тургузар дээш база ажилдааннар. Оларның бедик чедишкениниң түңнели Тыва Республиканың Чазаның Даргазының он аттыг шаңналдары тургузарына чедиргени ол.

Бо байырланчыг хүнде чоргааралык болган лауреаттарыныстың аттарын өөрүшкү-биле адаар-дыр мен. Бо даңзыга кирип болур аттар ам-даа хөй, кижиге бүрүзү — чырык сылдыс, катап-таттынмас талант.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чогаал талазы-биле Степан Сарыг-оол аттыг шаңналдың лауреады Александр Даржайга өөрүп байыр чедирип тур мен. Александр Александрович Даржай — Тываның эң билдингир амгы шүлүкчүлериниң бирээзи, 1979 чылдан Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

Чаңгыс үеде кады чурттап

чоруур кижилериниң сагыш-сеткилинче шүлүкчүнүн ханы киришкенин тыва номчукчулар төлөп-биле үнелеп, ооң чогаалдыкчы ажилының хөй-хөй чылдарда мөгейкичлери болдурган. Александр Даржайның шүлүктөрүнүн орус болгаш алтай дылче очулгалары тыва поэзияның делегейге оруун ажытышаан, Россияның культура девискээрин калбарткан. Ооң чогаалдары — Россия Федерациязының хөй национал этностарының бирээзиниң өгбөлөрүнүн уран аргадуржулганынче ээ көрүнгениниң чижээ-дир.

Александр Даржайның чогаалдыкчы ажил-херээ — тыва поэзияның болгаш амгы тыва дылдың хөгжүлдөзүнүн бадыткалы.

ТР-ниң Чазак Даргазының театр уран чүүлүнүн талазы-биле В.Көк-оол аттыг шаңналының лауреады Алексей Кара-оолович Ооржактың чогаалдыкчы ажил-херээ 1978 чылда Москваның Щукин аттыг училищезин дооскан соонда эгелзэн. Ол тыва театрының төөгүзүндө аныктарның эксперименталдыг театрының тургужукузу, соонда ол күрүнениң «Күзел» театры апарган.

1992 чылдың январьдан Алексей Кара-оолович В.Көк-оол аттыг театрының кол режиссеру. Национал, орус, делегей классиказына тургускан ооң шиилери көрүкчүлерин улуг сонургалын чаалап алган болгаш российжи болгаш делегей чергелиг конкурстарга хөй удаа шаңналдарны ап келген, сураглыг критиктерниң бедик үнелелин алган. Тыва Республиканың күрүне чагыы — В.Шекспирниң «Лир хаан» деп трагедиясы чүгле республика иштинге эвес, а оон дашкаар-даа улуг сонургалды болдурган.

Зинаида Константиновна Казанцева Тыва Республиканың Чазаның Даргазының хөгжүм уран чүүлүнүн талазы-биле **А.Чыргал-оол аттыг шаңналының лауреады** болган. Баштайгы тыва композиторлар-классиктер А.Б. Чыргал-оол база Р.Д. Кенденбил дугайында, Кызылдың болгаш республиканың хөгжүм культуразының төөгүзүнүн дугайында номнарының бөлүү оларның ажил-амыдыралының дугайында байлак материалдарлыг. Номнар архив фото-чуруктары болгаш ноталар-биле документ езугаар бадыткатынган.

Чыргал-оол дугайында монографиязы РФ-тиң Президентининиң Грант шаңналын ойнап алган, ук номну парлаарда акшаландырышкынын Россияның Культура яамызы хандырган.

Юбилейлиг чылда күрүне чагыы болур опера проектерин Буян-Маадыр Тюлюш баштаан анык композиторларның чедишкениг боттандырганын маңаа демдеглевес аргажок. Москвадан келген хамаарышпас эксперт-музыкантылар опера жанрының талазы-биле чогаалдар конкурузунун түңнелине оларны эң дээрле үнелзэн. Конкурс ам-даа төнмээн, күсөдикчилерниң долу оркестр составын тургузар ажил чоруп турар.

ТР-ниң Чазак Даргазының хөмөй талазы-биле Хунаштаар-оол Ооржак аттыг шаңналының лауреады Конгар-оол Борисович Ондарның ажилын үнелевес аргажок. Ол — Тываның Улустун хөмөйжизи, Россияның алдарлыг артизи, «Эртин» аас чогаал бөлүүнүн тургужукузу, Тываның билдингир бөлүк культура ажилдакчыларының башкызы.

(Уланчызы 8-ки арында).

Ажылчындардан ажык чагаа

«Шын» солунунун редакциязынга «Кызылдың куш фермазы» КУБ-туң ажылчындарындан чагаа келген. Ында ук бүдүрүлгедө тургустунган дүврөнчиг байдалды чугаалап, ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржактан дуза дилеп, чагааны ынаар адресиз болган. Ынчангаш ук чагааны мооң адаанда парладывыс.

Хүндүлүг, Шериг-оол Дизижикивич!

«Кызылдың куш фабриказы» КУБ-туң коллективи ук бүдүрүлгедө берге байдалче көрүнүп, кичээнге салырын Силерден дилеп тур бис.

Ийи чыл иштинде бүдүрүлгө-виске удуртукчу чок ажилдап келдвис. Ооң хараазы-биле күш-ажыл-чуруму сандарап, ажылчын бүрүзү бодуну-биле ажилдап, бүдүрүлгенин эт-севи төтөглеттинип, чамдыктарын суд приставтары хоругдап, чөгөнчиг өртөккө садыпкан.

2005 чылдың март айның эгезинде бистиң бүдүрүлгө-вистин директору кылдыр Николай Михайлович Молотилкин томуйлаткан. Ол дораан-на күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыг холга тудуп, чурум хажыдыкчыларын илередип, кижизидилге хемчеглерин ап, эки ажилдыг кижилерни хүндүлөп, ачыла-агыны сегидер дээш, чаа аргаларны дилеп эгелзэн. Чурум көскүзү-биле экижип, кижиге бүрүзү кылдыр ажилын билип, күш-ажылга хамаарылгазы өскерлип, акша-төгөрик ажилдап алыры боттарывыстан кол хамааржырын медереп билип, бүдүрүлгө-вистин ээлери болур болзувусса, экономиктиг байдал эки талаже өскерлир дээрзинге бүзүрөп эгелзэн бис. Бистиң бүдүрүлгедө езулуг удуртукчу, ооң ээзи келген-дир деп, коллектив кежигүннери өөрүп турган. Ам-на бүдүрүлгө-висте байдалы экижип, акша-төгөрикти доктаамал ажилдап ап, өг-бүлелеривисти азырап шыдаар апаар-дыр бис деп бодаан бис.

2005 чылдың июнь 2-де болган

Арбитраж суду бистиң бүдүрүлгө-вистин даштындан удуртулга кириер шийтпир хүлээп алган. Удуртукчу кылдыр Александр Оданович Хертек томуйлаткан. Ол бир дугаар хүнде бүдүрүлгениң ажилчындары-биле таныжып албайн, ажил-агыже-даа сиңникпейн, девискээрни бир кылдыр эргип, садыптып болур хире чүүлдер тынып эгелзэн. Ол ону чажырбайн-даа, ажык-биле чугаалап турар. Ажил-агыны чаазы-биле удуртуп эгелеп бар чоран директоруvs Н.М. Молотилкинни коллективтин мурнунга-ла ол мында кым-даа эвес деп чарлап, бүдүрүлгениң амгы ээзи мен деп, бодун адатынып, аңаа хүндүткелдиг болурун коллектив кежигүннеринден негеп турар. Шак ынчаар бүдүрүлгениң эт-севин төтөглет садып тургаш, ажилчындарның хүндүткелин чедип алыры болдунмас-ла болгай. А.О. Хертек таңнылдарга (охранниктерге) доктаамал шалыңы азап эгелзэн. Кандыг орулгандан төлээрли, ону бис кымдан артык кончуг эки билип турар бис. Бүдүрүлгениң эт-севин төтөглет садары каян-даа эки чүвөгө чедирбес. Ол бүдүрүлгени шуут буураарына чедирер.

А.О. Хертек дээрзи ырак эвес көрүштүг кижиге-дир дээрзин коллектив билген. Бүдүрүлгениң-даа, ында ажилдап турар кижилериниң-даа моон соңгааргы салым-чолунун дугайын ол бодавайн-даа турар. Ынчангаш бүдүрүлгө-висте канчап баар ирги деп сагыш човап, бо чагааны Силерниң адыңарга бижиир ужурга таварыштывыс, Шериг-оол Дизижикивич!

ПАРЛАЛГА — ЧОННУНҮНҮНҮ

ПАРЛАЛГАНЫҢ ХОСТУУНУҢ ДУГАЙЫНДА МАРГЫЛДААЛАР

Тываның демократтыг парлагазының салым-чолунун дугайында сөөлгү үеде дыка хөй янзы-бүрү бодалдар, саналдар болуп турар. Үнүп турар солуннарның, сеткүүлдерниң санын кызырар деп турарына хамаарыштыр бөдүүн номчукчулар, сураглыг журналистер, чогаалчылар сагыш-сеткилин ханызындан хомудап бижип, соңгуп алган депутаттарывыс парлаганы чугулага көрбөй, шын эвес кылып турар деп үнелелди берип турарлар. Депутаттар чүгле хуу солуннарны деткир күзөлдү! Хуу солуннарны бай кижилер күрүнениң деткимчези чокка үндүрүп турарлар, олар каш-даа солунну үндүрүп алыр арга-шинектиг. Бөгүн бистиң парлагавыс дугайында солуннар арындарында езулуг маргылдаалар чоруп турар болгай.

Анык Маркс демократтыг парлагга чаа-ла төрүттүнүп тыптып турар үеде бодунун «Парлаганың хостуунун дугайында маргылдаалар» деп ажилына мынчаар бижзэн: «Парлагга дээр-ге, ол улустун медреселиниң, угаазылалының, сагыш-сеткилин көскү сонгазы, бодунга улустун идегелин, бүзүрелин сиңдирип алыр. Күрүнениң үзел-бодалын казанак бажың бүрүзүңге ол чедирер». Бо домактарны кай-гамчыктыг улуг угаанныг бодалчы кижиге каш чылдар мурнунда бижзэн. Ынчалза-даа бо чалгын-ныг сөстөр бистиң хүннеривисте

бодунун утказын чидирбээн. Делегейниң демократтыг парлагазының бүгү төөгүзүңге олар езулуг кыйгырыг удуртулга болуп келген. Бистиң парлагавыска ол дорт хамаарылгалыг.

Парлагга бүгү үе-чаада кайы-даа күрүнениң дайынчы чепсээ, ооң идеяларының илередикчизи, чоннун санал-оналын солчурунун индири, кайы-бир политиканың чорударына чепсек болуп келген. Кайы-даа күрүнениң амыдыралын болгаш хөгжүлдөзүн парлагга көрүнүктө дег долу хемчээлди-биле чырыдып келген. Парлагга — чыл демдегелдери, төөгү болур.

Парлаганың төөгүзүн ханы «каспайн», Тыва Арат Республиканың парлагазының төөгүзүндө чижекти кирип көрөй. Эрги солуннарның арындарындан бистер Азия төвүңге анык күрүнениң тургустунганының болгаш хөгжүлдөзүнүн баштайгы базымнарын, аңаа республиканың анык парлагазы кандыг рольду ойнаанын билип алыр бис. Тывага парлагга эрткен чүс чылдың 20 чылдарының ортан үезинде тыптып келген, ол баштайгы хүннеринден эгелзеш, улустун сагыш-сеткилин, күрүнениң идеяларының көскү сонгазы болу берген, ону тыва арааттарның өг-бүлө бүрүзүңге, орус тараачындарының бажың бүрүзүңге чедирип турган. Парлаганы чоннун бодунун күзөлсөрү-биле, ол үениң негелдиз-биле тургускан. Ол бо хүннерге чедир бодунун чонунга шынчы

бараан болуп, ооң амыдыралының чардымас кезээ болу берген.

Тыва черге бир дугаарында «Красный пахарь» («Тувинская правда») солун тургустунган, ол дээрге тыва улустун амыдыралына улуг болушкун болган, ол дарлалдан хосталган улустун канчаар хөгжүүрүнүн оруун чырыткан, өөреткен. Ооң соонда «Шын», «Аревз шыны», «Хостуг арат» солуннар тургустунган, олар бодунун номчукчуларының өңнүү болгаш башкылары болу берген.

Республиканың амыдыралына кандыг-даа өскерилгелер, үелер турган-даа болза, парлагга кезээде чонуу болуп, ооң сонургалдарын илередип келген. Эң-не чөрүлдээлиг, маргылдаалыг, акша-төгөрик чедилшес кончуг берге үелерде безин республиканың Чазаа Тывада үнүп турар солуннарны камгалап шыдаан.

Номчукчуларның солуннарның чамдызын кызырар деп турарының дугайында хөй санныг чагааларын, ында саналдарны номчааш, төп аппаратта ажилдап турар билдингир политиктерниң кайы-бирээзиниң ээрили өскээр ээртирп турар ирги бе деп баштанган бодал сагышка кирип кээрдир. Баштак, баштак-ла кыйнаан. Ынчалза-даа мынчаар баштанып болбас, чүге дээрге политиктиг механизмин ээрил бүрүзү үениң тыныжының аайы-биле ажилдап ужурулг. Бөгүн бистиң чонувус материалдыг-даа, моральдыг-даа тала-биле арай кызыы, берге

чурттап чор. Кымны дыңнаарыл, кымга бүзүрээрил? Ам депшилгелиг парлагга бодунун үндезин туржунга туруп, бодунун чонун деткир ужурулг.

Бодунун солунунга өөрөнген эки дег болу берген херээженер, уругларның боттарының ынак «Сылдысчыгажы», аныктарның орук айтыкчызы, шынчы өңнүү, сүмелекчизинден чарып, ында мында «дидир-дидир» деп билдинмес шын-меге дыңнадылганы ажылаар бе? Он-он журналистер ажил чок артар, бисте ажил чоктарның саны ол чокта-ла хөй ышкажыгай. «Улуг-Хем» сеткүүлү — чогаалчыларның чогаалдарын парлаар чаңгыс борбак парлагга органы. «Чогаал бижип чоруур алышкыларның чаңгыс саар инээ» деп чогаалчылар баштактанып чугаалажыр. Чогаалчы бүрүзү ном үндүрер черге бодунун чогаалын парладыр арга чок болганындан «Улуг-Хем» сеткүүлүңге ынаныр.

Республиканың эң улуг солуннары «Шын» биле «Тувинская правда» солуннарны кызырар дээн деп номчукчулар дүврөл-биле бижип турарлар. Ол солуннарда сайгарлыкчылар, бизнесменнер чок болгай, солун үндүрер акшаны кайын тып алырыл, бодунун номчукчуларына шын медээлерни канчап чедирерил? Бөгүн дээрге ХХ чүс чылдың эгези эвес, өске үе-дир...

Төөгүчү болгаш шаанда бижик билбес арааттар солунунга кайы

хире ынак, деткип, хумагалап чораанын эки билер мен. Тыва дылга үнген бодунун баштайгы «Шын» солунунун элзэн каш экземплярны чагыдып алыр чораан чүл дээрге, солунну деткири ол «Бис кадайын Деспилдей-биле ийи «Шын» солунун чагыдып алгаш, Шагаан-Арыгның, Чадааның даараныр комбинаттарына бир-бир экземплярны чагыдып бээр турдус» деп солун бөлгүмүнүң идеякейлиг киржикчизи бижзэн. Бөгүн номчукчуларың хөй кезинде ыңдыг арга чок болу берген, үе база өскерилген болгай.

Ам чүнү кылырыл? Бо айтырыга кым харыы бээрил? Хоой-лужудулга палатазының депутаттары боттарына ажыктыг парлагга дугайында хоойлу төлөвилелин ажилдап кылгаш, сайгарып турар деп чугаалажып турарын дыңнадым. Демократтыг күрүңге мындыг чорук туруп болур бе? Мен бодарымга ыңдыг хоойлуну бистиң хүндүлүг депутаттарывыс эде көөр болза, ында ыядыңыг, бачыттыг чүвө чок боор. Оон өске-даа чугула хоойлуларны эде көөрүп, өскертип турган-на болгай бис.

Информациялар алырының үндезини, бодунун индири парлагазын чон чугула херегеп турар. Шын информация чокта бистиң үвисте чурттаары берге, аас-биле дамчыткан «дидир-дидир» ам безин будула берген номчукчуларывыс «өске хову-же» алгаш баар.

Екатерина ТАНОВА,
Тываның Улустун чогаалчызы, төөгү эртемнериниң кан-дидады.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Муниципалдыг тургузуларның түр соңгулда комиссияларының кежигүннерин немээринин дугайында

2005 чылдың июнь 21 № 81/400-4 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунун 22,24 чүүлдерин удуртулга болдургаш, муниципалдыг тургузуларның түр соңгулда комиссияларының составына томуулаарының талазы-биле кириген саналдарны көргөш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Дараазында муниципалдыг тургузуларның түр соңгулда комиссияларының составына бадылаар эргелиг кежигүннери томуулаар:

1) Чөөн-Хемчик кожуунда:

Чыргакы сумузу - Марина Николаевна Монгуш, 1964 чылда төрүттүнген, ортумак эртемниг, школаның лаборантызы, «Россияның аграр партиязы» политиктиг партиязының девискээр организациязындан депшиттирген;

2) Каа-Хем кожуунда:

Ильинка сумузу - Ольга Валерьевна Шимит, 1959 чылда төрүттүнген, ниити ортумак эртемниг, Ильинканың көдээ Культура бажыңының директору, чурттап турар черинден депшиттирген; Азияна Вячеславовна Түгер, 1984 чылда төрүттүнген, Ильинка ортумак школазының керек эмгелекчизи, ортумак техниктиг эртемниг, ажылдап турар черинден депшиттирген;

Светлана Узунва Сувакпит, 1960 чылда төрүттүнген, ниити ортумак эртемниг, Каа-Хем МУБ-тун сүт даңзылакчызы, ажылдап турар черинден депшиттирген;

Сарыг-Сеп сумузу - Роман Маадыр-оолович Самыя, 1961 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, Каа-Хем кожуунунун көдээ ажил-агый эргелелинин зоотехниги, ажылдап турар черинден депшиттирген;

Бояровка сумузу - Сергей Семенович Ярин, 1946 чылда төрүттүнген, пенсионер, чурттап турар черинден депшиттирген;

Көк-Хаак сумузу - Светлана Базаровна Салчак, 1967 чылда төрүттүнген, ортумак эртемниг, «Аленушка» уруглар садының кижизидикчи башкызының дузалакчызы, ажылдап турар черинден депшиттирген;

Кундустуг сумузу - Светлана Маадыр-ооловна Оюн, 1965 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген; Саяна Петровна Салчак, 1971 чылда төрүттүнген, тускай ортумак эртемниг, «Огонек» уруглар садының кижизидикчи башкызы, ажылдап турар черинден депшиттирген;

Бүрен-Аксы сумузу - Орлан Момбу-жаевич Ондар, 1965 чылда төрүттүнген, тускай ортумак эртемниг, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген;

Дерзиг-Аксы сумузу - Таисья Билчит-овна Сат, 1948 чылда төрүттүнген, ортумак эртемниг, пенсионер, чурттап турар черинден депшиттирген;

3) Кызыл кожуунда:

Сукпак сумузу - Наталья Николаевна

Чалзап, 1979 чылда төрүттүнген, дээди юридиктиг эртемниг, түр ажылдавайн турар, «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партиязының девискээр организациязындан депшиттирген;

Элегес-Аксы сумузу - Галина Алексеевна Чеснокованы, 1950 чылда төрүттүнген, ортумак техниктиг эртемниг, көдээ суур библиотеказының эргелекчизи, ажылдап турар черинден депшиттирген; Евдокия Ивановна Беляева, 1954 чылда төрүттүнген, ортумак эртемниг, пенсионер, чурттап турар черинден депшиттирген;

4) Бии-Хем кожуунда:

Өөк сумузу - Марина Александровна Бичи-оол, 1969 чылда төрүттүнген, ортумак эртемниг, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген;

5) Таңды кожуунда:

Арыг-Бажы сумузу - Алена Кызыл-ооловна Сувак, 1970 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген; Орлан Коммунистович Санчат, 1964 чылда төрүттүнген, ортумак эртемниг, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген; Елизавета Викторовна Кендиклаа, 1949 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген; Элеонора Чараш-ооловна Бүдөп, 1978 чылда төрүттүнген, ортумак эртемниг, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген;

Чойгана Анатолиевна Чамбал, 1984 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген; Ирина Альбертовна Эммер, 1975 чылда төрүттүнген, ортумак эртемниг, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген;

Надежда Александровна Горбунова, 1967 чылда төрүттүнген, ортумак эртемниг, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген;

Кызыл-Арыг сумузу - Чойгана Васильевна Сарыглар, 1980 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген;

5) Тожу кожуунда:

Тоора-Хем сумузу - Елена Владимировна Паршина, 1975 чылда төрүттүнген, ортумак техниктиг эртемниг, БТИ салбырының техник-инвентаризатору, чурттап турар черинден депшиттирген;

6) Чеди-Хөл кожуунда:

Хендерге сумузу - Аржаана Павловна Шожан-оол, 1982 чылда төрүттүнген, ортумак эртемниг, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген.

2. Бо доктаалды чонга тарадыр, массалыг информация чепсектеринге парладыры-биле чоргузар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч.МОНГУШ.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретарының хүлээлгелерин күүседип турар О.У.ООРЖАК.

Муниципалдыг тургузуларның түр соңгулда комиссияларының кежигүннеринин хүлээлгелеринден хостаар дугайында

2005 чылдың июнь 24 № 82/401-4 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунун 29 чүүлүнүн 6 пунктузунун «а» пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Эрзин кожуунун Качык сумузуунун муниципалдыг тургузуунун түр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери Анна Сергеевна Балганны, Чойганмаа

Очуровна Кунчунну, Байыр-кыс Сарыг-ооловна Банчыкты, Екатерина Маадыр-овна Намчайны хүлээлгелеринден хостаар.

2. Бо доктаалды чонга тарадыр, массалыг информация чепсектеринге парладыры-биле чорудар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч.МОНГУШ.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы.КАРАСАЛ.

Муниципалдыг тургузуларның түр соңгулда комиссияларының кежигүннерин немээринин дугайында

2005 чылдың июнь 24 № 82/402-4 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол

магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунун 22, 24 чүүлдерин удуртулга болдургаш, муниципалдыг тургузуларның

түр соңгулда комиссияларының составына томуулаарының талазы-биле кириген саналдарны көргөш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Дараазында муниципалдыг тургузуларның түр соңгулда комиссияларының составына бадылаар эргелиг кежигүннери томуулаар:

1) Барыын-Хемчик кожуунда:

Аксы-Барлык сумузу - Танача Валерьевна Саая, 1983 чылда төрүттүнген, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген; Аржаана Крассовна Саая, 1982 чылда төрүттүнген, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген; Зинаида Чыртаковна Дактан, 1964 чылда төрүттүнген, ортумак эртемниг, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген.

2) Каа-Хем кожуунда:

Бүрен-Хем сумузу - Айсу Александровна Санчат, 1975 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, чурттап турар черинден депшиттирген.

3) Бии-Хем кожуунда:

Сесерлиг сумузу - Антониде Маадыр-ооловна Ондар, 1957 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, «Салгал» уруглар садының эргелекчизи, чурттап турар черинден депшиттирген; Айлана Даландаевна Эрендей, 1973 чылда төрүттүнген, ортумак эртемниг, школа-интернаттың энези, чурттап турар черинден депшиттирген.

Тарлаг сумузу - Лориса Маадыевна Байкара, 1965 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, Тарлаг эмнелге пунктузунун фельдшери, чурттап турар черинден депшиттирген; Салимаа Сергеевна Тугжу, 1977 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, школа-интернаттың поварының дузалакчызы, чурттап турар черинден депшиттирген.

4) Таңды кожуунда:

Бай-Хаак сумузу - Людмила Сарыг-ооловна Монгуш, 1963 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген.

Дүрген сумузу - Галина Олак-ооловна Доржукай, 1963 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, Дүрген эге школазының социал педагогу, чурттап турар черинден депшиттирген; Таймира Радиславовна Хаян, 1986 чылда төрүттүнген, ортумак эртемниг, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген.

Кочетов сумузу - Лариса Николаевна Оюн, 1966 чылда төрүттүнген, ортумак эртемниг, школа чанының интернадының кижизидикчи башкызы, ажылдап турар черинден депшиттирген; Чодураа Александровна Эрелчин, 1968 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, уруглар садының кижизидикчи башкызы, ажылдап турар черинден депшиттирген.

5) Тес-Хем кожуунда:

Самагалдай сумузу - Оксана Олеговна Оюн, 1982 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, Тес-Хем кожуун чагыргазының назы четпээннер талазы-биле комиссиязының секретары, ажылдап турар черинден депшиттирген.

Чыргаланды сумузу - Аида Дайынчиевна Аранчын, 1983 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, түр ажылдавайн турар, ажылдап турар черинден депшиттирген.

6) Улуг-Хем кожуунда:

Эрзин кожуунун Качык сумузуунун муниципалдыг тургузуунун түр соңгулда комиссиязының кежигүннеринин бүрүн эргелеринин хуусаа бетинде дүшкени-биле холбаштыр Россияның Күрүне Думазында, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарына, тус чер бот-башкарлыгының төлээлекчи органнарына депутат мандаттарының хуваалдазынче кирген кандидаттарның даңзыларын идип үндүрген политиктиг партияларга, соңгулда блоктарына, хөй-ниити каттыжыкшынарның соңгукчуларның, албан хаап, ажылдап, өөренип, чурттап турар черлеринин аайы-биле оларга Эрзин кожуунун Качык

Көк-Чыраа сумузу - Чодураа Болатовна Тыртык-Кара, 1974 чылда төрүттүнген, ортумак эртемниг, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген; Вера Намчан-ооловна Кыргыз, 1970 чылда төрүттүнген, ортумак эртемниг, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген; Айлана Комбуй-ооловна Санчай-оол, 1969 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, Көк-Чыраа сумузуунун эмнелге пунктузунун эмчи сестразы, ажылдап турар черинден депшиттирген; Вероника Кертик-ооловна Кыргыз, 1969 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, «Хүннээрэк» уруглар садының повары, ажылдап турар черинден депшиттирген; Чодураа Конгар-ооловна Ымбуу, 1972 чылда төрүттүнген, ортумак эртемниг, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген.

Торгалыг сумузу - Аяна Олеговна Адыг-Тюлюш, 1978 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген; Баир-оол Тюлюшович Буян-Хоо, 1942 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, пенсионер, чурттап турар черинден депшиттирген.

Арыскан сумузу - Алеся Балчый-ооловна Борбак, 1982 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген.

7) Чеди-Хөл кожуунда:

Хендерге сумузу - Аяна Сарыг-ооловна Көк-оол, 1976 чылда төрүттүнген, ортумак эртемниг, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген; Чечек Тараачын-ооловна Комбу, 1963 чылда төрүттүнген, ортумак эртемниг, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген.

8) Эрзин кожуунда:

Сарыг-Булуң сумузу - Чойгана Владимировна Чавынчак, 1984 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген; Айлана Чырандаевна Лопсан, 1965 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген; Долаана Ивановна Сагды, 1969 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, ТПС «Сылдыстың» садыг-жызы, чурттап турар черинден депшиттирген; Ирина Савиндивиевна Чадамба, 1957 чылда төрүттүнген, ортумак эртемниг, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген; Виктор Март-оолович Чалбаа, 1975 чылда төрүттүнген, ортумак эртемниг, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген; Альбина Сандыйевна Хүлер, 1963 чылда төрүттүнген, ортумак эртемниг, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген.

Качык сумузу - Александр Аракчаевич Хумбуна, 1960 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, Качык сумузуунун көдээ Культура бажыңының директору, чурттап турар черинден депшиттирген.

2. Бо доктаалды чонга тарадыр, массалыг информация чепсектеринге парладыры-биле чоргузар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч.МОНГУШ.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы.КАРАСАЛ.

ДЫҢНАДЫГ

сумузуунун муниципалдыг тургузуунун түр соңгулда комиссиязының составының кезинин (4 бадылаар эргелиг кежигүн) немей тургузарының дугайында Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Айтылган муниципалдыг тургузуунун түр соңгулда комиссияларының составырынче саналдарны 2005 чылдың июль 1-ге чедир дараазында адресче чорудуп болур: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы (каб 210, тел. (39422) 1-10-09.

Арыг-Үзүүнүн хереглекчилер

ЧОННУҢ ХАНДЫРЫЛГАЗЫ ДЭЭШ

2005 чылдың июнь 24-те Улуг-Хем кожунун Арыг-Үзүү суурга “Кадрларны шын ажыглаарының үндезининге хереглекчилер ниитилелдериниң социал-экономика ажилын бедидери” деп республиканың хереглекчилер ниитилелдериниң ажилдакчыларының эртем-практиктиг конференциясы болуп эрткен.

Аңаа киржири-биле ол хүн “Шын” солунунң фотокорреспонденти В.М. Балчий-оол, ГТРК “Тыва” телекомпанияның редактору Айгула Каюмова, телеоператор Николай Чамыян база бо чүүлдүң автору эртенгиниң 8 шак 00 турда Улуг-Хем кожунче “Волга” маркалыг машина-биле бадыптывис.

Байырлыг уткулга үезинде.

«Буянный» садыгда.

Мурнакчы садыгжы А.И.Савыр.

Тыва далган дээрбедээр цехте ажилчын Эртине Сайзан-оол.

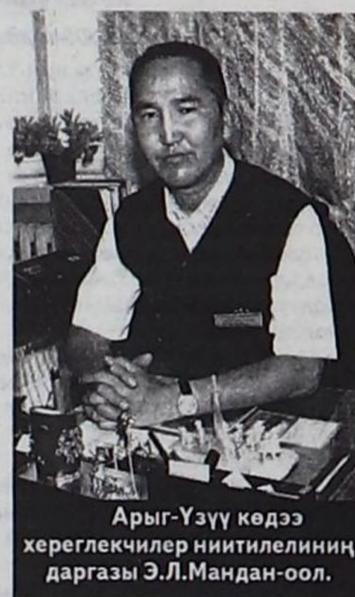
Хлеб быжыраар черде эргелекчи Н.К.Иргит хлеб быжырыкчылары-биле кады.

Ол хүн аажок аяс турган болгаш өрү ак-көк дээрни, ооң адаанда хаяларлыг кадыр-кадыр, тас-тас дагларны, бистиң халдып оорарывис кыска ховжуктарны топтап көрүп, бойдустан чаражын магадап чордум. Сарыг шажының өөрединде: “Бойдусче азы амыдыралче көрүш кижиниң бодундан, ооң сагыш-сеткилинден дыка хамааржыр” — дээн билишкени сактып чордум. Бойдустан чаражын эскербес, бажын өске бодалдар үглей берген чоруур кижилер бистиң аравыста хөй болгай... Бойдустан көөрге-ле, анаа бойдус ышкаш, херек кырында ол хуулгазын, ында чажыттар төттүмөс...

Шак ыңдыг бодалдарга алзып чораш, Улуг-Хем кожунче ханыладыр кирип халдып, Арыг-Үзүү суурга чедип келгенивисти эскербез болдуvus. Ында көдээ хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң бажынының даштында ак-ак кадактарында аякта сүт, борбак каравай хлебтиң кырында хоюг дустуг бичи саважыгаш

Ол-ла дораан эртем-практиктиг конференция бодунун ажилын эгелеп, хуралдаар залче аалчыларны, киржикчилерни чалап, президиумда хүндүлүг олуттарны Тыва Республиканың Хереглекчилер ниитилелиниң даргазы Х.Д.Монгуш, ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының сайыды В.И.Лавриненко, Хакас Республиканың хереглекчилер ниитилелиниң даргазы Г.Д.Кокков, Улуг-Хемниң кожун чагыргазының даргазы В.К.Пюрюна, Арыг-Үзүү көдээ хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы Э.Л.Мандан-оол олар ээлепкен.

Бир дугаарында ТР-ниң Хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы Хонук-оол Доржуевич сөс алгаш, ук “Кадрларны шын ажыглаарының үндезининге хереглекчилер ниитилелдериниң социал-экономика ажилын бедидери” деп эртем-практиктиг конференцияны найысылалга азы кандыг-бир кожун төвүнге эрттирбейн, барып-барып көдээ суур-

Арыг-Үзүү көдээ хереглекчилер ниитилелиниң даргазы Э.Л.Мандан-оол.

каның Көдээ ажил-агый яамызының сайыды Виктор Иванович Лавриненко сөс алгаш, көдээ ажил-агый продукциялары эът, дүк, сүт бүдүрүп, садып-саара-

ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының сайыды В.И.Лавриненко байыр чедирип тур.

каап алган ийи чараш даңгына баштаан кезек улус эртем-практиктиг конференцияның киржикчилерин уткурунга белеткенип, хөлзээн турлар. Ол эрте-бурунгу бай ызыгууртаннарның каас-коя хевин кеткен ийи даңгына эрткен үеден-даа чедип келбээн, ол-ла Арыг-Үзүү көдээ хереглекчилер ниитилелиниң садыгчылары кыстар Чойганмаа Балчынмай биле Алена Комбуй болган.

Удаваанда кожавыс Хакасия Республикадан ында хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы Геннадий Данилович Кокков баштаан аалчылар келди. Оларны Тыва Республиканың Хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы Хонук-оол Доржуевич Монгуш, Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының сайыды Виктор Иванович Лавриненко, Арыг-Үзүү көдээ хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы Эрес Лопсанчапович Мандан-оол болгаш өскелер-даа уткуп алды. Геннадий Данилович баштаан аалчылар даңгыналарның сунган аяк сүдүн ижип, хлепти бузуп, амзап, уткааннар-биле байыр чедиржип, мендилежип, найралдың сөзүн сөглөп турдулар. Оларның соон дарый Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунун төлээлери ук ортук өөредилге чериниң директору, экономиктиг эртемнерниң доктору, профессор Дозур-оол Лайзапович Тинмей, барыын кожуннарда көдээ хереглекчилер ниитилелдеринден киржикчилер чедип келгиледи. Оларны база-ла ук эртем-практиктиг конференцияны эрттирип турар, тус черниң көдээ хереглекчилер ниитилелиниң ажилдакчылары аякта сүт, хлеб, дус-биле уткуду.

га эрттирип турарының чылдагаанының анаа эвес болганынче онза кичээнгейни углаан. Азырадыкчы хөөндөн уштунуп, ажылды боду тургузуп, бут-башкарны чорукту сайырадырын чогуу-на көдээден эгелээри бо үеде хүннүн эргежок чугула айтыры бооп тургустуна берген. Амгы үениң ук негелдезиниң амыдыралда боттанып турарының көскү чижээн өөрениринге Арыг-Үзүү көдээ хереглекчилер ниитилелиниң даргазы Эрес Лопсанчаповичниң кыска үеде кылып чоруткан ажылы тодаргай үлегер, кичээнгейни хаара тудуп турар улуг ажил болуп турарын Хонук-оол Доржуевич онзаалап демдеглээн. Аныяк специалист Э.Л.Мандан-оол Новосибирскиниң садыг-саарылга академиязын 1996 чылда дооскан. Баштайгы удаа ол Ак-Довуракта тыва “даг-дүгү” комбинаттың улуг бухгалтериниң оралакчысы бооп ажилдаан. Оон 2001 чылда бо Арыг-Үзүү көдээ хереглекчилер ниитилелиниң даргазы кылдыр томуйлаткан. Каш-ла чылдың иштинде барык-ла хоозурап калган турган ниитилелдин ажилын бут кырынга катап тургузуп, чоннун хереглел хандырылганын делгем-биле калбартып, чаа-чаа садыг точкаларын ажыдып, чонну чүгле эргежок чугула барааннар-биле хандырып турар эвес, тарааны тарып, дузалал ажил-агыйын тургузуп, тыва национал аш-чем кылыр бүдүрүлгени, хлеб быжыраар черни, уруглар ойнаар шөлдери, тренажер, бильярд, теннис ойнаар залды, баш таарар черни, даараныр цехти, чазаныр цехти ажыдып, ажилга кижилерни хаара тудуп, чогаадыкчы езу-биле ажилдап, көдээ кижилерге боттарын боттары хандырап байдалды тургузуп эгелээн. Тыва Республи-

рынга хереглекчилер ниитилелиниң ажилдакчыларының үлүү канчаар-даа аажок улуг бооп турарын, көдээ ишчилер-биле оларның ажылының бот-боттарына онза хамаарылгалыын, ук кады ажилдажылга келир үеде чаа-чаа чедишкенини, сайзыралды алыр чугаажок дээрзин онзаалап демдеглээн. Ооң соон дарый Хакас Республиканың хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы Геннадий Данилович Кокков, Улуг-Хемниң кожун чагыргазының даргазы Виктор Кууларович Пюрюна олар, конференцияның киржикчилеринге байыр чедирген. Эң сөөлүндө Арыг-Үзүү көдээ хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы Эрес Лопсанчапович Мандан-оол чылыг сөстөр, күзешкиннер дээш сөс алган удуртукчуларга, конференцияга киржип кээп, ооң кылган ажил-ижиле кээп таныжып турар коллегаларына өөрүп четтирген. Оон эртенги шайны ижеринче, ооң соонда кылдырган ажилдар-биле тут-тус таныжарынче чалаан.

Дараазында Арыг-Үзүү көдээ хереглекчилер ниитилелиниң ажилы-биле таныжып эгеледивис. Бир дугаарында “Буянный” садыгга келдивис. Ооң даштында, уруглар ойнаар шөлдө, дыка хөй бичи уруглар чайганышта чайганып, чаштынчып ойнап, аажок-ла хөлзээн турлар. Адаилери садыглап кээрге, оларны эдерип келгеш, база-ла шак-ла ыңдыг байдал-биле ында чедип келген эш-өөрү-биле ойнап четтигип турарлар болду. Садыг чүгле аш-чем болгаш өске-даа барааннар садар чер эвес, эш-өөрү-биле культурулуг ойнап алыр

НИИТИЛЕЛИНДЕ

онзагай шөлчүгөш база бооп турар ышкыжыл. Садыгның иштинче кире бээривиске, баартактар артында янзы-бүрү аш-чем дээш, амыдыралга эргежок чугула электри барааннары, идик-хеп аймаан делгээн болду. Ханада пайщиктин булуңун делгээн. Садыг иштин канчаар-даа аажок чараш кылдыр дерип, бүгү-ле чүүлдерни садып алыкчыларга таарымчалыг кылдыр тургузуп делгээн.

Дараазында "Сайзырал" деп аттыг садыгга кирип келдивис. Ында база-ла янзы-бүрү аш-чем, эт, балык, ногаа аймаан колдады садып турар болду. Аш-чем аймааның шупту барааннары ында бар. Оларны чүзүн-чүзүнү-биле делгээш, килдээш, өртектин көскү кылдыр бижип каан. Ында чүгле аш-чем барааннары делгээн эвес, бир ужунда **улусчу библиотека, видеокассета прокатка бээр булуң** база дерзэн болду. Номнарны 50 рубль долуг салгаш бижидип алып. Видеокассетаны прокатка бир хонук алырга, 10 рубль. Өртээ чиик-даа, эпиг-даа. Делгеп каан номнарны сонуургаарымга, К-Э.К.Кудажының "Уйгу чок Улуг-Хеми" баштаан тыва чогаалдар, Чингис Айтматовтуң "День длитса дольше века" деп чогаалындан эгелээш,

белеткеп каан материалдарны чон садып ап турар. 1 куб метр брус ында 2600, 1 куб метр хаарылдал каан манза 2500, 1 куб метр хаарылдаваан манзаның өртээ 2100 рубль өртектиг болган.

Оон **хлеб быжыраар черге** келдивис. Ооң ишти дыка арыг-силиг болду. Делгем өрээлде адаанда шимчеп чоруур дугуйларлыг 7 улуг пашты тургускан. Оларның 4-де далган чүгүдүп, хөөдүп каан болду. Печка иштинден быжа берген хлеб уштуп турган Айлаңмаа Кавааевна Шаңмактан хүнде чеже хлеб быжырып турарын сонуургадым. Ол ында ийи улуг суугу барын, бир суугу-ла бир удаа хары угда 100 хлеб кире бээрин, ынчангаш ийи суугу-ла хары угда 200 хлебти быжырып турарын чугаалады. Хүнде ниитизи-биле 1000 ажыг хлебти быжырып турарлар болду. Ол аразында хлеб быжыраар чер эргелекчизи Нина Кызылаевна Иргит чедип келди. Ол оларның быжырган хлевин Арыскан, Ишти-Хем, Ак-Туруг, Арыг-Үзүү суурларынче, Шагаан-Арыг хоорайның бодунче сөөртүп, чонга садып турар. Оон ыңай орук кыдыында чөмөнчилге черлери "Сай-Хонаш", "Азия" база-ла моон хлеб садып ап турар. Ынчап кээрге, бо Арыг-Үзүүнүн хлеб быжыраар чери Улуг-Хем

кааптым. Ооң маңаа ажылдап келгени баштайгы чылда көдээ хереглекчилер ниитилелиниң байдалы аажок берге турган. Чүгле 20 кижича хаара туттунган, ажылы аажок сандараан, бараан эргилдези чүгле 1 млн. рубль турган. Амгы хүннерде бараан эргилдези 7 млн. 500 муң рубль четкен. Чаа ажыл черлери тургустунуп, 50 ажыг кижича хаара туттунган. Эрткен 2004 чылда садыг-саарымга талазы-биле чедишкиннери дээш, республиканың көдээ хереглекчилер ниитилелдериниң аразына Арыг-Үзүү көдээ хереглекчилер ниитилели бириг черни алган. Эң эки садыгчылар деп "Сайзырал" садыгга Мария Монгушовна Сүрүн-оол, "Буяныг" садыгга Валентина Владимировна Бурун-оол, Арысканда "Идегел" садыгында Аяна Имерооловна Савыр оларны Эрес Лопсанчапович мактады. Оон ыңай таңнылдардан Буян Шарави, Орлан Чанчып, Василий Швидек, чолаачылар Орлан Хаак-оол, Шолбан Монгуш, завхоз Владимир Лопсанчапович Мандан-оол, көдээ хереглекчилер ниитилелинде садыг-саарылга талазы-биле оралакчы Клавдия Хувискааловна Морта олар база-ла кызымак ажылдап турар. Оон ыңай Эрес Лопсанчапович чоорту чиг далган белеткээр дээрбе тудуп аарын планнап турарын база дыңнатты.

Эртем-практиктиг конференцияның киржикчилери.

даштыкы уран-чечен очулгаларга чедир бар болду. Оон ыңай ол-ла садыгга олуруп, суксун ижип дыштаныр стол, сандайларны база салган. Садып алыкчылар аңаа дыштанып, харын-даа хөөрежип олуруп болурлар.

Оон машиналарга олурупкаш, **тыва национал чем бүдүрер, далган тыртар цехке** халдып келдивис. Ында ооң ажылчыны Эртине Сайзан-оол кидин-не хооруп каан тарааны далган кылдыр электри күжү-биле ажылдаар механизмде тырткан тур. Тыртып каан далганы килдээш, целлофан хаптарга уруп каан. 1 кг далганың өртээ 20 рубль. Ук национал чөмни садып алыкчылар аажок хөйү-биле садып ап турар. Оон ыңай ында тараа хоорар механизм база бар болду. Бир хоорарда-ла, ооң бункеринче бир хуун ажыг чиг кызыл-тасты уруптар. Оон эвээшти урарга, тараа өрттени бээрин ында ажылчын чугаалады. Оон үр-даа болбаанда тараа быжып, хоортуна бээр. Ында хооруп каан тарааны амзап көрдүвүс-даа, аажок эки бышкан чорду. Шагга өгге болза бир хуун ишти тарааны барык чартык, харын-даа бүдүн хүн иштинде хооруп, соктап, тыртып кээр болгай. Маңаа бир шоодай тарааны безин ша-даа чедирбейн, хооруп, тыртып кааптар болган.

Оон чоруткаш, **чазанылга цегинге** келдивис. Ында манза дилер, хаарылдаар, ыяштан янзы-бүрү хевирлер борбактай чазар 3 станокту тургускан болду. Ында аныяк оолдар Леня Янчаан, Форбик Ондар, улгады берген Николай Сандакпанович Ондар ажылдап турар болду. Олар келген материалдарны брустар, манзалар кылдыр дилип, хаарылдап, тудуг материалдары кылдыр белеткеп турарлар болду. Ынчаар

кожууннун барыын талазында суурларын хлеб-биле долзу-биле хандырып турар болган.

Хлеб быжыраар далганы олар Абакандан, чамдыкта Кызылдан сөөртүп эккеп ап турарлар. 6 хлеб быжырыкчызы ында ажылдап турар. Бир ажылчынның айда алыр ортумак шалыңы 2000 рубль. Эң эки хлеб быжырыкчыларынга Татьяна Монгушовна Сундуй, Александра Сүрүн-оол Нурсут-оол олар, деп эргелекчи мактады.

Оон орук кыдыында "Азия" деп чөмөнчилге чериниң ыңдында **Арыг-Үзүү көдээ хереглекчилер ниитилелиниң дузалал ажыл-агыйына** чеде бердивис. Ында кыштаг чуртта ук ажыл-агыйның 45 аңгор уксаалыг өшкүзүп, 40 хаванын малчын Эрес-оол Ховалыгович Бүрбү кадарып турар болду. Хатка додуккан арынның малчын мал-маганың хүр кыштаанын дыңнатты. Аңаа Арыг-Үзүү суму чагыргазының даргазы Мерген Очур-оолович Балчий ужуражып келди. Ол хереглекчилер ниитилелинде аңгыда ук сумуда "Дамырак" МУБ-туң ажылдап турарын, чоннун социал амыдыралын экижидер дээш, ниитизи-биле шупту демниг ажылдап турарын онзапал демдегледди. Чон аразында азырадыкчы хөөнүнү чидип бар чоруурун ол база дыңнатты. Бо сумуда ажыл-агыйчы чедишкиннер аныяк даргаларның демниг ажылында деп чүве биске билдинип турду.

Оон Арыскан суурда **"Идегел"** деп садыгга халдып келдивис. Ооң чанында база-ла уруглар ойнаар дыка чараш шөлду кылган. Бо садыгга база-ла чонга эргежок чугула барааннары садып турар болду. Аңаа Эрес Лопсанчаповичиниң чайланы бергенин ажылап алгаш, ооң-биле чугаалажы

Оон Арыг-Үзүү суурже катап эеп келгеш, спорт залга келдивис. Ында хөлчөк делгем бажында бир бильярд, үш теннис столдарын аразы ырак-ырак кылдыр салган. Ук өрээлдин ыңдыы ужунда тренажер станоктарын тургускан. Оларга хол, бут шыңганнарын сайзырадыр мергежилдерни хөйү-биле кылып болур. Бичии чай ажыглап, эртем-практиктиг конференцияның киржикчилери теннис, бильярд ойнап эгеледилер. Оларның аразында тергиин ойнаар кижилер бар болган. Хакасия Республиканың делегациязын баштап чоруур Геннадий Данилович Коков дыка бильярд ойнаар кижича болган. Чай аразында оон үезинде ол кымга-даа уттурбаан. Ооң дараазында даараныр цехке келдивис. Ында шевер даараныкчы Руслана Монгуш машинасында бир-ле хеп даарап ор. Хана дургаар чыскаай хап каан баартактарда оон даарап кааны ак чоорганнар, чоорган, сырткы хаптары, чайгы идик-хеп, уруглар хептери дээш, барааннар-ла хөй болду.

Ол бүгү таныжылганың соонда база-ла удур-дедир дуржулга солчуп, деткимчениң йөрээлдерин чугаалап, күш-ажылчы чедишкиннерниң дашкаларын көдүрүп, Арыг-Үзүү суурнун талантылыг аныяктарының аян туткан ыршоорун дыңнап, күш-ажылчы кижилерниң өөрүшкүзүн үлежип, оларга ам-даа күш-ажылчы чедишкиннерни күзеп, мага ханып турдүвүс. Күш-ажылчы кижилерниң чедишкин байырлаан дою безин күш-ажылчы шынарлыг болурун аңаа көрдүвүс.

Борис ОНДАР.

Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.

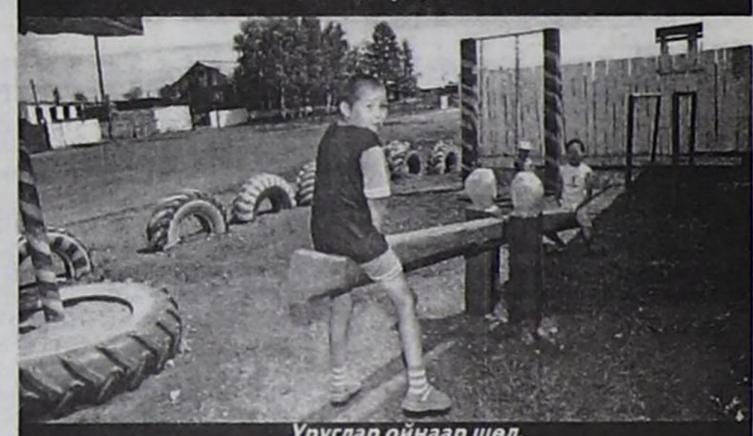
Дузалал ажыл-агыйда кадарчы Э.Х.Бүрбү өөнүн ишти-биле.

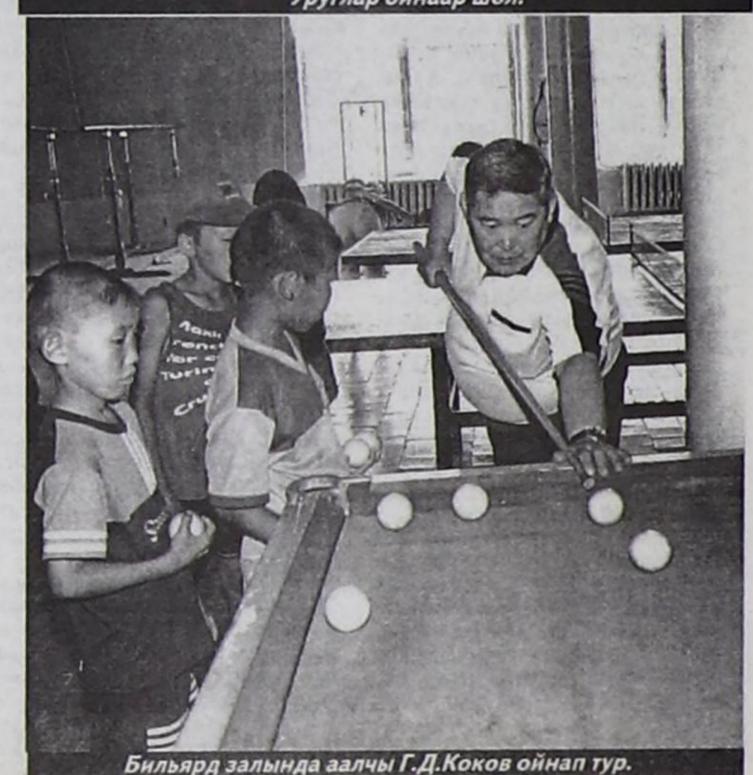
Даараныр цехте даараныкчы Руслана Монгуш.

Чазаныр цехте.

Уруглар ойнаар шөл.

Бильярд залында аалчы Г.Д.Коков ойнап тур.

6

ӨГ-БҮЛӨ

уявыс, өргээвис

Дүжүмге-даа кирдиң...

Авамның документ езугаар чингине адын Чолдак-оол Байынды уруу Монгуш дээр чүве. "Чыткан хой тургуспас" деп тыва улустун чугаалажыры ышкаш, авам кончуг топтуг-томаанныг, чылар чылбас аажы-чаңгыг, ажилгыр, кежээ, хөй чугаага хөңнү чок, хол куруг олурбас кижичораан. Арбай, тараазын хоорган, соктаан, ааржы-курудун кадырган, өрөмөчөкпээн хайындырган, алгыкежин идээлээн, эттээн, дааранган олурарын бичимден-не көрүп өстүм.

Авамның алыс өскөн-төрөөн чери — кайгамчык агаар-бойдуштуг, кадыр дагларлыг, калбак, делгем ховуларлыг, каас-чараш чурумалдыг Чөөн-Хемчик кожуунун Ийме сумузунун Хая-Бажы. Ол 1918 чылда ийи оолдуг ажил-ишчи, бөдүүн араттың өг-бүлезинге хеймер уруу бооп төрүттүнгөн. Чаш чылдары аксынга өй малдыг, аалынга кирер чоннуг, ажык, биче сеткилдиг ада-иезиниң чанынга эрткен. Ынчангы үениң Улаан-Булуң эге чада школазын дооскан.

1939 чылда кыдырык карактарлыг, кырлаң думчуктуг, узун чаштыг, хып дээн чалыы кыс Сүт-Хөл чурттуг бодунун үези аныяк чылгычы оол-биле сагыш-сеткилин ажыдып, салым-чолун доңнаштырып, амыдыралдың ужуун сыптап, өг-бүле тутканнар. Алызында барып, аас-кежиктиг өг-бүле Сүт-Хөлдүн Киров колхозка кирип, чээрби ажыг чыл иштинде төрүүр хой кадарып, шаңнал-макталдыг

малчыннааннар. "Эки кылган ажил, элп читпес алдар" дижир. Улуг Октябрының 40 чыл оюн таварыштыр, 1957 чылда авамны Чазактын Хүндүлел бижии-биле шаңнааны анаа-ла таварылга эвес, ооң карак кызыл күш-ажылын үнелеп көргениниң бир херечизи ол.

Өг-бүле 60 чылдарның ортан үезинде амыдыралының айы-биле Чөөн-Хемчиктин "Тыва" совхозка көжүп келгеннер. Чаа черге келгеш, олар дораан малчыннай бергеннер. Ол совхозка багай эвес малчыннап чорааш, ававыс хүндүлүг дыштанылгаче үнгөш, хоочурап, үр аарааш, бистерден кезээ мөңгедө чарлып чоруткан.

Улуг уйгун шагда удаан болзуңа-даа, Уйгум када дүжүмге-даа кирдиң, авай. Шыва тонун берзенипкен самдар өөндө Шайың саарып орап кылдыр көрдүм, авай.

Сарыг шокар өртемчейден хайлыг аарыг Шагда сени чарып алгаш баржык, авай. Саклаам адаа сарыг суг бооп ийлегиже, Шала түрүүл сени чоктап чордум, авай.

Эриг баарлыг кижилерниң холун көрүп, Эскен шайын манап ижип чордум, авай. Эки кыска дужа бергеш, кежик-чолдуг Эгин кожа ажы-төлдүг чор мен, авай.

Ийи кыстыг, изим базар чаңгыс оолдуг, Ийлегиже оларымга ынаам сиңген. Эштиң-өөрнүң аразында эптиг-демниг, Эки чурттап, хомудал чок чор мен, авай.

Николай ДОНГАК.

Кызыл хоорай.

эш-өөрзүрөк.

Ынак акымга аас-кежикти, чедишкиннерни күзээр-дир мен.

Алдынай СААЯ,
9-ку классчы.

Саглы суур.

Мээң акым

Кижичүрүзү ынак акылыг болур болгай. Мээң акымның адын Чингиз дээр.

Ол Кызылдың №3 школазынга 9 классты дооскаш, авто-

орук техникумунче өөренип кирип алган. Акым кончуг угаанныг, чаптанчыг кижичи. Үргүлчү номчутунган, бижиттинген, чуруттунган олурар. Ол спортка хөлчөк ынак,

'Ада сөзүн — ажырып болбас, ие сөзүн — ижип болбас'

Арылдүү Ондар Хемчиктин Даа кожуунунун Үстүү-Ишкин деп черинге уйгур уктуг ондарлар сумузунуң чагырыкчызы бай, шыдалдыг Енданың өг-бүлезинге ийги оглу бооп, 1905 чылдың август 3-те төрүттүнгөн.

Ол үениң улуг улустарының чугаазы-биле алырга, ооң адазы Ендан Балчыйович депшилгелиг кижилерниң бирээзи чораан. Моолдун Кандан хүрээзинге өөрөнгөш, эртем-билиг чедип алган. Хөл-биле ажылдап билер кончуг усшевер, ыяштан, демирден янзы-бүрү эдилелдер кылыр, алгыкештен чүген, чулар баглаар кижичораан. Эзерни аътка быжыглаан 12 буттуг шавылдырыны чаңгыс ол баглаар турган дижир. Тыва кижиниң амыдыралы бойдуз-биле хол-баалыг, ооң-биле тудуш. Ындыг болганда, ол чер-чуртунга, тайгатаңдызынга, ак-көк дээринге чүдүп чораан. Каяа-даа чораанда, кандыг-даа ажил кылганда, аш-чемниң дээжизин өргүп, чалбарып, тейлээр чаңчылдыг. Тараа тарыырада, энчек-кидис салганда, кыштаг-хонаш солуп көшкенде, ырак-узак чер чоруп, аңнап-меңнээнде ындыг чүдүлгө, езулалдарны ол ыяап-ла кылыр.

"Ада сөзүн — ажырып болбас, ие сөзүн — ижип болбас" деп чугааны ыяк күүседип, сагып чорааш, ававыс бүгү назынында улуг үлө-херекти бүдүржүрүңгө үлүүн кирип, үргүлчү тараачын, арат, колхозчу амыдыралга ажилдап келген. Боду мөзү-бүдүштүг, топтуг-томаанныг, оюн-баштак аажы-чаңныг, биче сеткилдиг, эш-өөрзүрөк, дузааргак кижичораан. Ажы-төлүнүң, ава-

выс—Анзат Лопсановнаның быжыг чөлөнгижи, даянгыыжи чораан.

Бистер—ооң тос ажы-төлү, үжен бир уйнуктары ачавыс, кырган-ачавыс чораан болза, 100 харлаанынга уткуштур бо хүннерде сактыышкынны кылып, аравыста чугаалажып чор бис. Ол үргүлчү мынча дээр турган: "Эгээртинмес эт-хөреңгиден, кодан сыңмас мал-магандан кижичораан ажыр байып ап болур, ынчалза-даа эртем-ном чокта, амыдырал-чурталганың нарын айтырыгларын сайгарып, ону хандыр бодап, чедери болдунмас". Ол бодалы-биле бир кезек кижини Москваның Чөөн чүк шинчилелиниң дээди өөредилге черинче өөредип чоруткан.

Алтайның Ойрот-Тура автономнуг облазының көдээ ажил-агый болгаш культура талазы-биле аразында чардынган керээ харылзаазы Тывага эгелей бергенде, ачамны баштадыр кезек кижини ынаар өөредип чорударынга белеткеп турда, суму тергилекчизи Кижээни "төре херээнге дерзиилеп, удаа-дараазы-биле самыын үндүргөн дээрбечилерге ажит-чажып чокка киришкен" деп нүгүлдээш, кандыг-даа суд шийткели чокка Кызылга эккелгеш, окбоо-биле яла көргүскөн.

1921 чылдың август айда Тывага Улусчу Революцияның тиилээни-биле Тыва Арат Республиканың тургустунганы, 1944 чылдың октябрыда Тываның Совет Эвилелиниң составына эки тура-биле киргени тыва улустун хөгжүлдээринге чаа үе-чаданы ажиткан. Ачам Арылдүү Ендановичиниң

тараачын, арат болгаш колхозчу күш-ажылы ооң-биле капсырлажы бергени ол.

ТАР-ның ажылчы чоннарының Декларациязын Совет Чазакка чедирер айтырыгны шийтпирлээн документиде 1944 чылда экспортка 100 муң баш мал, 300 тонна дүк, 500 муң дини, 10 муң киш, 20 муң кодан кежин үндүрерин планнаан турган. Моон алгаш көөрге, ол үеде мал ажылы болгаш аң-өлүк тывыкы биригиче бергени бадыткап турар-дыр.

Ачам чаш болгаш элээди чылдарын биске мынчаар сактып, чугаалап чораан: ада-ием-биле кезээде кады, кожа чурттап чораан төреливис болур Делгер Ондар (шолазы Дески-Чаңныг) мени аңнаарынга өөредип каан. Шынап-ла, ачам кончуг аңчы кижичорааны-ла шын. Кыжын даялаар, дузактаар, күзүн диинчээр, а алды айда сыын мыйызы өртектиг үеде база-ла аңнап чоруптар...

1939 чылда Чөөн-Хемчик кожуунун ийи чаргаш, Сүт-Хөл кожуунун тургузар, а кажан кожуун тургустуна бээрге, Кызыл-Тайга сумузун ийи сумуга чаргаш, Сүт-Хөл сумузун тургузар, Кызыл-Тайга сумузунун төвүңгө Ак-Аксының эге-чада школазының тудуун доозарын дүргедедир дугайында улуг план ажылдап кылдынган турган. Араттарның өреге бүрүзүңгө ондан эвээш эвес чудукту онагаш, ону кожуун, суму төптеринге сөөртүп чедирерин дагып каан. Дарганнаар, бызаңнаар усшевер кижилерден тургустунган ажилды башкарарын арбан, сумуларга дааскан.

Аалдарывыс турар черден

Мээң авам Анна Викторовна Сарыглар 1940 чылда Кызыл хоорайга Виктор Экер-оолович биле Надежда (Дырзынмаа) Дамбаевна Кежиккейлерниң өг-бүлезинге улуг уруу болуп төрүттүнгөн. Амгы үеде ол келин бооп барган чери—Чөөн-Хемчик кожуунун Чыраа-Бажы суурунда чурттап олурар.

Кырган-ачам Виктор Кежиккей бүгү назынында иштики херектер органнарынга улуг лейтенант эрге-дужалдыг ажилдап, харын-даа С.К.-Х.Токаның адьютантызы-даа чораан дээр. Ол дарга авамның база ооң бичии дунмаларының аттарын адап берген бооп турар.

Кырган-авам хөй чылдарда Чазак черинге техниктиг секретарьлап чораанын авам сактып чугаалаар. Ол спортка хөлчөк ынак, республиканың боодалга маргылдааларына каш дакпыр чемпион бооп чораан. Авам ону дөзөп, аныянда волейболдаар, хаактаар чораан.

Ачам Ыспан-оол Сүлдемович Донгак-биле 1956 чылда өг-бүле туткан. Олар иелээн Чыраа-Бажы суурга 1962 чылдан эгелеп, почта салбырынга радистеп чорааннар. Ачам холунга кончуг ус-шевер чораан: чоннуң эккеп берген үрелик радиоприемниктерин, радиоларын, телефоннарын дораан-на септеп-селип бээр чораан. Ол эге-ле аныянда, 34 харлыында, 5 ажы-төлдүн адазы апаргаш, мөчөөн.

Авам, ачам суурга радистеп турар үеде, бажың бүрүзү радиону дыңнап турган. Эртениң-не авамның хоюг үнү радиога чаңгыланып

үнер. Ол үеде школачы уруг-дарыг, хамык ажилдакчылар эртенги ажил хүннерин авамның үнү-биле деңге эгелээр чораан. Ынчан авамның үнү езулуг-ла диктор, оратор дег, хөлчөк чарт, дыңзыг турганын сактыр мен. Ам-даа ынчангы чаңы-биле, аныянда-ла шээжи-биле билер тыва-даа, орус-даа шүлүктерин бо-ла чугаалай бээр чаңчылдыг кижичи. Ол хөлчөк номчуттунар, ылаңгыя орус литератураны, төөгүнү сонуургаар.

Авам — эң "бай" кижичи

Авам почта салбырынга үзүктөл чок 30 чыл ишти ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаче үнгөн. Ол боду бөдүүн, хөй чүве чугаалавас. Аныяндан тура-ла, ол арагага шуут хөңнү чок, ынчангаш-ла боор, ооң кадыы кончуг быжыг кижичи. Авам 7 ажы-төлдүн иези, 17 уйнуктарының ынак кырган-авазы, 4 уйнуктарының уйнуктарының энези азы шупту 28 ажы-төлдөрдүн эң улуг ынак авазы.

Тыва кижилерниң байы—ажы-төлүндө дээр ышкаш, ол бо хүннерде эң "бай" кижичи. Чоокта чаа төрүттүнгөн хүнүн демдегледир эрттирген авамга ажы-төлүнүң мурнундан дараазында одурууларны бараалгадып олур мен:

Алдан бештээн авам сеңээ
Авыралдап, байыр тудайн.
Ажы-төлдүн, чонун-биле

Ам-даа сергек чурттап чору.
Уруу Урана ДОНГАК.
Өвүр кожуун.

Ол хөй шилиттинген аъттарны Абаканга "арбан даргазы кижичи бодун чедирер сен" дээш ачамга суму даргазы Чылбак-оол Ооржак даалга берип каан. Ол даалганы ачам ак сеткилдиг-биле күүсеткеш келген...

1950 чылда бистиң сумунун арат-чону колхозтажы берген. Ачам мал-маганын, шимчээр, шимчөөс хөреңгизин колхозка хүлээдип бергеш, бодунга бир бызаалыг инек, чээрби баш хой артырып алгаш, колхозчу амыдыралды эгелээ. Бир чыл эрткенде, ачамга 300 баш төрүүр хой хүлээдип берген. Чыл санында чүс башка онааштыр 90-дан өрү хураганнарны онча-менди камгалап, хүндүлүг дыштанылгаче үнгүже ажилдааны ол. Ол үеде колхозтун экономиказы коштак болганындан акша-көпөөк-даа албас чораан үе-дир ийин. Ачам "эки ажилдааны дээш, кирза сапог-биле шаңнаттым" деп амырап, өөрзөн чагаазын шеригге турумда, бижип турганын сактыр мен ийин.

Чүглө мээң ачам эвес, бистиң өгбелеривис ол үеде арат болгаш тараачын ажил-агыйга, колхоз тургузуушкунунга акша-көпөөктен эгелээш, материалдыг деткимче албайн, халас ажилдап чорааш, боттарының келир салгалына ак орукту изеп кааннар...

Амгы салгалывыска ажилдааны дээш деткимчени күрүнө көргүзүп, акша-шалыңны берип турар. Мындыг таварылгада көдээ ажил-агыйның кол үндезини—чер, мал ажылын канчал хөгжүдүп ап шыдавас бис.

Серге ОНДАР.

Кызыл хоорай.

УЗУН НАЗЫН НАЗЫЛАҢАР

Күш-культура болгаш спортка каш-даа харлыындан хандыкшып болур. Кыдат спорттуң төөгүзүндөн алгаш көөрге, 60 харлыында ушу-ну шиңгээдип эгелээш, 80 харлыында делегей чемпиону болуп турган улустар бар. Мен 1980 чылдардан бээр Кызыл хоорайның ол-бо талаларына эртенги үелерде чүгүрүп, сула шимчээшкннерни кылып турар болгаш чамдык таныыр, билирим ат-сурагылыг хоочуннар болгаш өскелерниң-даа дугайында номчукчуларга сонургадып көрейн. Чамдык аныяк-өскен болгаш өскелерге-даа үлегерчижек боору чадапчок.

Эртенгиниң 6 шак үезинде «Азияның төвү» турскаалдың чанынга кымны-даа мурнай Мечин Санчатович Салчак чедип кээр. Кыжын соок 40 градус ажып-даа

хире бедиктен аңдарлып батса, кижиден чүү үнер.

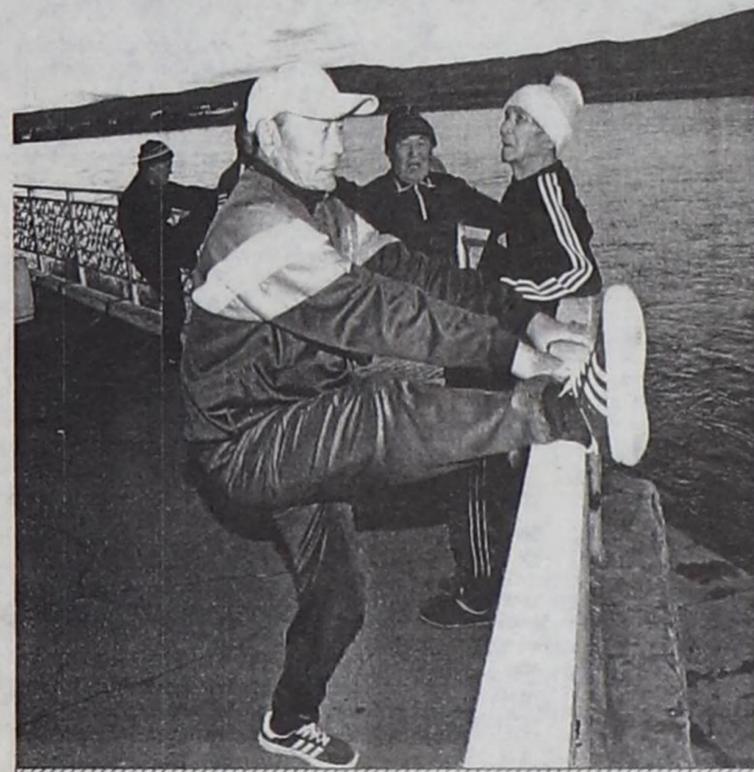
Сундуй Чалзапович Куулар чоокта чаа 80 харлаан. Ол чась-даа чаап турда, чась өтпес шериг

Кызылдың мэри Дмитрий Калчанович Донгак, ТР-нің Улуг Хуралының депутаты Михаил Ким-оолович Куулар.

турда, ол үезинде чедип кээр. Чамдык часкы үелерде чадаг тергелиг-даа халдып турар-ла. Ооң хары 86. Республиканың күрүне планының даргазы чораан кижип деп дыңнаан мен. Мечин Санчатович янзы-бүрү сула шимчээшкннер кылырындан аңгыда, «Азияның төвү» турскаалдың чоогунда дөрт даванныг демир адагашче өрү шурааш, ийи холбиле туттунгаш, ол-бо талазынче чайганыр, харын-даа хем эринде баартакка өрү көрүндүр эптии кончуг чыдыпкаш, ийи холун өрү көдүргөш, чайгангылаар-даа болгай. Хемниң деңнелинден ол баартактың бедии 5 метр хире. Ооң кортпазын кижип кайгаар. Ол

плажын кедип алган бо шошкуп олурар. «Совет үеде майордан өрү эргелиг улуска берип турган плащ» дээр, оозун. Сундуй Чалзапович өрт албанының хоочуну, «Тываның аныяктары» солуннуң доктаамал бижикчизи турган, ынчангаш эки билер мен. Ол янзы-бүрү сула шимчээшкннерни кылып-кылып, улус олурар узун сандайга ооргазы-биле чайгангылаар, ону үргүлчү кылып турарга, ооргага куяң тывылдырбас деп чугаалаар. Индра Дэви деп йогтуң «Силерге — йог» деп номунда ол мергежилди доктаамал кылып турарга нерв системазы быжыгар деп бижээн. Ынчангаш мен база эртенги үеде ол мергежилди

Чаш-оол Кыргысович Айыр-Санаа, пенсионер.

үргүлчү кылгылаар кижип мен.

Сергей Хөчөкович Красный документ езугаар бо чылдың июньда 85 харлаан, херек кырында хөй чылдыг, 86 харлыг мен дээр. Ол база-ла кыш, чай чок үргүлчү эртенги үелерде «Азияның төвү» турскаалдың чанынга зарядка кылган турар. Ооң кылыр мергежилдери бир янзы. Ыяш хирээлээн, чазап, чарган улус-даа өттүнгүлээр. Мергежилгелерни бодум чогаадып алган мен дээр. Ону Тывада билбес хоочуннар чок деп болур. Сергей Хөчөкович Каа-Хем кожуунга арэвэ даргалап, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик кожууннарга райкүүском даргалап, Тыва АССР-нің Дээди Советинге чедир ажылдап чораан күш-ажылдың хоочуну.

Бир эвес эртенги үеде үргүлчү чүгүрүп, сула шимчээшкннерни доктаамал кылып турар болза, назы-хар узун болур дээрзин аныяктарга үлегерчижек кылдыр киридим.

Кызылдың мэри Дмитрий Калчанович Донгак, ТР-нің Улуг Хуралының депутаттары Михаил Ким-оолович Куулар, Хемер-оол Туматович Ондар, республиканың хереглекчилер эвилелиниң хоочуннары Катков, Чаш-оол Кыргысович Айыр-Санаа, Тыва АССР-нің Чырыдышкын сайыды чораан Дөжүлдөй Бүрзүнеевич Ондар болгаш өске-даа ат-сурагылыг дарга-бошкчаларның «Азияның төвү» турскаалының чанынга эртенги сула шимчээшкннерни кылып турарын бо-ла эскерер мен.

Ооң соонда улуг угбайлар бар. База-ла эртенги үеде ол чооккавыга доктаамал сула шимчээшкн кылган турар.

Совет Тываның 5 чыл ою аттыг стадионну долгандыр аныяк

ол-дур. Ылаңгыя чамдык хоочуннар кыш-чай чок доктаамал «Азияның төвү» турскаалдың чанынга эртенги шимчээшкннерни үргүлчү кылган турар-дыр. Сергей Хөчөкович Кызыл хоорай чагыргазына 14 чыл, эң-не хөй даргалаан улуг өгбевис-тир. Ол 40 градус ажыг соокта-даа эртенги сула шимчээшкннерни кылган турар. Ооң төрүттүнген хүнүнде байыр чедирип, белек-селектиг барып турар бис.

Михаил КУУЛАР, ТР-нің Улуг Хуралының депутаты:

— Эртенги үеде Улуг-Хемниң эринде «Азияның төвү» турскаалдың чанынга 15-20 хире кижип доктаамал чүгүрүп, сула шимчээшкннерни кылып турар бис. Оларның аразында улуг назылыг хоочуннар, пенсионерлер-даа бар. Аныяктар хөлчөк эвээш-тир. Мен кыш-чай чок эртенги-даа, кежээки-даа үеде үргүлчү чүгүрүп, сула шимчээшкннерни бо чоок-кавыга кылып турар мен. Аныяктар бо девискээрге үргүлчү пиво ижип, өскээр дыштанып турарын соксадып, күш-культураны сайзырадыр болза эки деп кыйгырар-дыр мен.

Светлана САМДАНЧАП, пенсионер:

— 1985 чылдан бээр чаңгыс-даа хүн үспейн, 40-50 градус соокта турда чүгүрүп, сула шимчээшкннерни кылып турар мен. Үргүлчү чүгүрүп, эртенги сула шимчээшкн кылып турарга, кижип сергек, кадыкшылы эки болур-дур.

Зоя СҮҮР-ООЛ, пенсионер:

— Эртенги үеде Улуг-Хемниң эринге агаарлап, сула шимчээшкннерни кылып турарга, кижип кадыкшылы дика-ла ажыктыг-дыр. Чүстөр аарыыр кижип мен. Ол аарыым безин чиде берди.

Сергей Хөчөкович Красный, пенсионер.

каалдың чанынга эзирек олургулаар-дыр. Ону соксадып, ында чүгүрүп турар хоочуннардан үлегерчижек алыр болза эки.

Сергей КРАСНЫЙ, пенсионер:

— Мен аныяк чылдарымдан-на күш-культура болгаш спортка хандыкшып эгелээн мен. Үезинде чем чип шыдавайн барып болур мен. Зарядка кылбайн барып шыдавас мен. Эртенгиниң 6 шакта орундан турбайн, 20-30 минут кылыр зарядкаларым бар, оон соок суг-биле мага-ботту шаптапшаптап, «Азияның төвү» турскаалдың чанынга кылыр зарядкаларым база бар. Кежээ удуур бетинде 20-30 минута база-ла зарядкалап аар мен.

Ол хамаанчок, Москвада чурттап турар Галина (Галина Красная Россияда билдингир артист) уруумнуң бажыңына чеде бергеш, херим иштинде садка албан 30-40 минута зарядканы доктаамал кылыр кижип-дир мен. Эрткен чайын Голландияда уруумнуң уруунуң бажыңына 15 хонук чурттааш, база-ла үргүлчү зарядканы үе-шагында кылып турдум. Аарыыр чүм-даа чок. Шимчээшкн дээрге-ле мээң чуртталгам-дыр. Шимчээшкн чок — чуртталгам чок. Аныяктарны кайгаар-дыр мен, хүндүс-даа, кежээ-даа бо чоок-кавыга пиво эеп каап ордуларга, эртен дан бажында-ла эзирек-даа олургулаар. «Азияның төвү» турскаал бистиң ыдыктыг черивис-тир. Аңаа даштыкыдан аалчылар үргүлчү кээр. Оларга ыңдыг чаржынчыг көстүрге багай-дыр. Ынчип болбас.

Эртенги үеде «Азияның төвү» турскаалдың чоогунга сула шимчээшкн кылып турар хоочуннар ооң чоогунда арагалап, шил чыып турарларны шуут-ла кайгаар. Бир эвес олар бодунче кичээнгей салбас болза, оларны кым эде кижизидер боор. Арага-дары, тааклыны шегледип, эртенги үеде чүгүрүп, сула шимчээшкн кылып, турар болза, кымның-даа назы-хары узаар.

Иван ХЕРЛИИ, Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Зоя Түлүшова Сүүр-оол, Светлана Самданчап, Зинаида Сундеевна Донгак оларның «Азияның төвү» турскаалдың чоогунга чүгүрүп, эртенги сула шимчээшкннер кылып турары.

спортчулар, Кызылдың № 1 школының башкылары, Цеченлинг хүрээзиниң аныяк хуурактары база-ла эртенги үеде чүгүрүп, сула шимчээшкн кылган турар.

ТКУ-да төөгү эртемнериниң кандидаты Василий Ламажапович Биче-оол паркка эртенги үеде бола селгүүстөп чоруур. Төөгү эртемнериниң доктору Зоя Юрьевна Доржу «Азияның төвү» турскаалдың чоогунга чүгүрүп, сула шимчээшкннер кылган турар, филология эртемнериниң кандидаты Бичен Кыргысович Ондар чүгүлө чүгүрүп, эртенги сула шимчээшкннер кылырындан аңгыда, чайгы үеде эштип-даа турар-ла.

Ам чамдык даргалар болгаш хоочуннарга сөс:

Дмитрий ДОНГАК, Кызыл хоорайның мэри:

— Кызыл хоорайның ол-бо талаларына эртенги үелерде чүгүрүп, сула шимчээшкн кылып турар улустуң саны чылдан чылче көвүдөп олурары өөрүнчүг-дүр. Кижилер бодунуң кадыгы дээш сагыш салып турарының херечизи

ТЫВАНЫҢ ТӨӨГҮЗҮНДЕ БИР ДУГААР...

(Төнчүзү. Эгези 1-2-ги арыннарда.)

Амгы үеде Конгар-оол Борисович делегей чергелиг болгаш регионалдыг конкурстарның Гран-при шаңналының эдилекчизи "Алаш" аас чогаал ансамблинин уран чүүл удуртукчузу болуп турар. Ооң өөреникчилеринин аразында лауреаттар болгаш дипломантылар эмгежок.

ТР-ниң Чазак Даргазының ыры уран чүүлүнүн талазы-биле Хүргүлек Конгар аттыг шаңналының лауреаттары Луиза Мортай-оол биле Станислав Ирилге сеткилимниң ханызындан байыр чедирип тур мен. Олар кайгамчык салым-чаянныг, бедик мергежилдиг артистер. Чогаадыкчы ажылында классикаже улуг кичээнгеи олар угландырган, республикага классиктиг ырының сайзыраарына ол улуг уждурдузалыг. Олар бедик мергежилдин республика чергелиг, россияни, делегей чергелиг конкурстарга болгаш фестивалдарга бадыйткаан.

ТР-ниң Чазак Даргазының чурулга уран чүүлүнүн талазы-биле Сергей Ланзы аттыг шаңналының лауреады, ортумак салгалдыг чурукчуларының төлээзи Леонид Уржук Тываның чурулга уран чүүлүн чаа чадаже көдүргөн. XX чүс чылдың билдингир политика, шажын, культура болгаш уран чүүл ажылдакчыларының чуруктарын ол чураан.

Леонид Хайыновичиниң уран чурулгага чогаадыкчы ажылы Россияда болгаш делегейде бедик үнелелди алган. Ооң ажыл-чорудулгазы тыва чурулга уран чүүлүнүн хөгжүлдениң көскү бир тускай чадазы болуп турар.

ТР-ниң Чазак Даргазының Хертек Тойбухаа аттыг шаңналының лауреады Дондук Дойбухааның ады Россияда болгаш даштыкыда эки билдингир. Ооң чогаалдары делегейиниң уран чүүл музейлеринде болгаш хууда коллекцияларда шыгжаттынып чыдар. Дондук Хертекович — тыва даш чонулгазының эгелекчизи — адазының даш-нонар уран чүүлүнүн салгакчызы. Ооң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының бедик үнелелин барымдаазы — ооң ажылдарын Күрүнениң Орус музейи, Чөөн чүк улустарының уран кылыгыларының Күрүне музейиниң садып алганы. Ол — Тыва Республиканың улусчу уран чүүлүн бүгү эвилел болгаш делегей деңгелинде көдүргөн.

Чаңгыс актылык классиктиг балет "Шопениана" биле "Дюймовочка" балеттиң коллективтери ТР-ниң Чазак Даргазының хореография уран чүүлүнүн талазы-биле Николаи Кысыгбай аттыг шаңналының лауреаттары болган.

Бо чогаадыкчы коллективтер мурнунда салдыг сорулгазын чайынналчак чедишкенин күүсеткен. Ооң-биле тыва балет артистеринин болгаш хореография башкыларының бедик арга-мергежилдин бадыйткаан. Улуг чогаадыкчы проекттерни Тывага өскүртөн специалистер чалавас болза, боттандырып шыдавас деп турган бодалдар ам эргижирез дээрзи билдинген. Хореографияның ол шиңлерин тургусканы тыва балет артистеринге болгаш классиктиг танцы школазынга моон сонгаар-даа хөгжүүрүнүн оруун ажыткан.

ТР-ниң Чазак Даргазының уруларга база элээдилерге литература болгаш уран чүүл

талазы-биле Леонид Чадамба аттыг шаңналдың лауреады **Екатерина Танованың** ажыл-чорудулгазы канчаар-даа аажок социал ужур-уткалыг.

Екатерина Түктүр-ооловна — амгы тыва литературада эң-не көскү чогаалчыларның бирээзи. Ооң хей-хей чогаалдары орус, немец, якут, кыргыз, украин, алтай, хакас дылдарже очулдуртунган болгаш школарның төрээни дыл номнарынче кириңген.

Хүндүлүг лауреаттар! Силерниң чедишкениңер чүгле тыва литература болгаш уран чүүлде көскү болушкун эвес, а бистиң нациявыстың чоргааралы болгаш алдары-дыр. Силерниң кижжи бүрүзү бистиң төөгүлүг болгаш культурулуг салгалдарывысты камнап-кадагаларыңа, чоннуң сагыш-сеткил, чүдүлгө-шажынын катап дигризеринге хууда маргыш чок үлүг-хуузуң кириңген.

Чаагай бедик күзел-сорулгаларны мурнуңарга салып, талантыңарны чоңга сөңөп келдинер. Силер бүгүдө чүгө күрүне демоктери-биле шаңналга эвес, а чоннуң кичээнгеи, хүндүткелинге база төлөптиг силер.

Сагыш-сеткилимниң ханызындан байыр чедирбишаан, чонувустуң чаагай чоруу дээш, кызымаккай күш-ажылыңар дээш өөрүп четтиргеними илереттим.

Аас-кежикти, амыр-тайбыңны болгаш чогаадыкчы дидим бодалдарыңарның боттанырын күзедим! — дээн чылыг сөстөр-биле Чазак Даргазы байыр чедиришкенин дооскан.

Ол дораан лауреат демоктерни Шериг-оол Дизижинович шаңнатканнарның хөрээнге кыстырып берген.

Бедик шаңналды ап тура, өөрүп четтиргени илередип, лауреаттар сөс ап, чүве чугаалаан. Оларның чамдыктарын бо чүүлге кириң.

А.А. Даржай: — Хүндүлүг чонум, хүндүлүг Шериг-оол Дизижинович! Мээң чогаал ажылымын мынчаар бедии-биле үнелеп турарыңар дээш, өөрүп четтирдим. Сагыш-сеткилим бо шакта аажок хөлзеп тур, чүл дээрже Степан Сарыг-оол аттыг шаңнал алыры дээрже меңээ эң бедик шаңналдыр. Тыва литературада Степан Агбанович Сарыг-оол эң бедик шыпшык-тыр. Бистер шуптувус ядыы оол Ангыр-оолдун өөндөн үнгөн бис. Чогаалчыны Саны-Мегени алдаржиткан поэзиязын магадап чоруур бис. Ооң чогаадыкчы маадыры Алдын-кыска шупту ынак бис. Мен бөгүңү болгаш ам келир үеде чогаалдарымын канчаар-даа бижизимзе, Степан Сарыг-оолдун бединге чедир кажан-даа бижий албас мен,

Байырлыг шаңналдар соонда, "Тываның аныяк баледи" деп күрүне филармониязының артистериниң солун концертин көрүкчүлөр улуг сонургал-биле көргөн. Балет уран чүүлү Тывада сайзырап, бут кырында туруп келгенинге ол кезээ ылап бүзүредивис. Балетти тургузуп шыдаар педагогтар-даа, ону ойнап шыдаар артистеривис-даа бар-дыр. Ылаңгыя ТР-ниң алдарлыг артистери Жанна, Экер Сарыгларлар, Чечена Сувакпип оларның чогаадыкчы арга-дуржулгазының өскенин магадап ханмадывыс. Оон аңгыда Москвадан келген аалчыларывыс — чаңгыс чер-чурттувус, Бурят Республиканың алдарлыг артизи Менгилен Сат биле Аештина Лапшинаның оюнун чыылганнар диңмиттиг адыш часкаашкыннары-биле уткуп, үдеп, кускап долу чечектерни сөңөп турду.

"Шынның" хей санныг номчукчуларының өмүнээзинден шаңнал алган лауреаттарга байыр чедиришкени-биле чүүлүмнү доозуп каарын чөпшээрер.

Светлана БАЛЧЫР, "Шынның" корр.

ЧУРУКТА: шаңналдар тыпсырының байырлалы. Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

ынчалза-даа ооң адын эдилээн шаңналды ап тура, демир-үжүүм бажын ам-даа "чидидип", сөөлгү тыныжымга чедир тыва чонумну алгап ырлаарымны азап тур мен.

Күрүне структуралары болгаш чон литература болгаш уран чүүлдүн ажылдакчыларын мынчаар бедии-биле деткир болза, чоннуң сүлдези кажан-даа бедик болур. Улуу-биле өөрүп четтирдим.

Дондук Дойбухаа: — Тыва литератураның болгаш уран чүүлдүн ажылдакчыларына материалдыг болгаш моральдыг деткимени көргүзүп турарыңар, Шериг-оол Дизижинович, чогаадыкчы бедик хей-аът кириер улуг күш-тур. Силерниң шаңналыңарны ап тура, силерге база шилиир ажылды кылган комиссия кежигүннеринге мээң ажылымны бедии-биле үнелээни дээш, өөрүп четтиргеними илередип тур мен.

Ажылдап турар коллективимге, коллегаларымга, чаңгыс чер-чурттугларым, силерге, өөрүп четтиргеним илередип тур мен.

Зинаида Казанцева: — Чыргал-оолдун, Кенденбилдин, Безьязыковтун аттары тыва хөгжүмнүн төөгүзүңге балалбас артар болзун дээш кылган ажылымны бедии-биле үнелеп турарыңар дээш, сеткилимниң ханызындан өөрүп тур мен. Бодунуң чонунуң үнелелин алыры дыка берге дээрзин билер мен, ынчангай ийи дакпыр өөрүп тур мен.

Конгар-оол Ондар: — Эргим, хүндүлүг чонум! Шериг-оол Дизижинович! 1992 чылдан бээр силерниң деткимченер-биле делегей чергелиг хөөмей симпозиумнарын организастаып, "Улустун хөөмейжизи" хүндүлүг атты тургусканыңардан бээр хөөмей калбаа-биле сайзырап эгелээн болгаш бөгүн делегейде ол алдаржаан, хөөмей делегейни шыва алы берген. Деткимченер дээш четтирдим. Четтирдим, чонум!

Екатерина Танова: — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Леонид Чадамба аттыг шаңналын алыры меңээ ийи дакпыр өөрүшкү-дүр, чүге дизе мен Леонид Борандаевичиниң өөреникчизи кижжи болгай мен. Ол бөгүн маңаа орган болза, өөреникчизи дээш аажок өөрүр турган боор.

Алексей Ооржак: — В.Кек-оол аттыг төрөөн театрывыска мындыг байырлыг байдалга В.Кек-оол аттыг шаңнал алыры, шынап-ла, улуг аас-кежик-тир. Бистиң өөрүшкүвүс үлежип келген зал долу чонувуска өөрүп четтиргеними коллективим мурнундан илередип тур мен. Моон сонгаар-даа Тывавыстың алдар-ады дээш кызып ажылдаар бис.

"ШЫН" СОЛУНУНУҢ 80 ЧЫЛЫНГА УТКУШТУР

Хүреш дыка чараш, солун эрткен

"Шын — күчүлүг, шынар — ачылыг" деп тыва улустуң үлегер чугаазы бар болгай. Билип кээримге-ле, ада-өгбелеривис "Шын" деп улуг, кара үжүктөрлиг солунуң харамдыгып номчаан, ында мурнакчыларның чуруун магадаан олурар чүве.

Баштайгы коллективизация база репрессия чылдары делгерей-биле чырыттынып турганын дыка эки сактыр мен. Ооң соонда, Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдары дээш, черле чүү парлаттынмаан дээр! В.И. Ленинниң ажылдарындан тура, "Шын" солунувустуң ажылдакчылары очулдуруп, парлап турганын чон билер. Тываның удуртукчулары турган С.К.-Х. Токаның, Г.Ч. Ширшинниң ол-бо хурал-суглаага чугаалаан чугаазын дораан парлап үндүрер турган.

Ам көдээ суурларда радиону чон дыңнавайн турар-дыр бис. Республикада чүү болуп турарын бир-ле дугаар массалыг информация чепсектеринден билип ап турар бис. Сонгуп алганывыс бир депутаттың: "Компьютер, интернет бар-дыр, ону базып, медээлерни билип ап болур-дур. "Шын", "Эне сөзү", "Сылдысчыгаш" дээн чижектиг солуннарны чагыткаш канчаар ону деп органын сактып ор мен. Чоннуң айбычызы канчап

ынча деп диттигерил? Удавас чер-черлерге сонгудалар болур болгай. Амгы бо Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатасынче сонгудуп алган чамдык депутаттарывыс ышкаш: "Мени сонгуп алыңар, дээрде сылдысты дүжүргөш, суурунарны чырыдып бээр мен" дээр чыгыны аазаашкыннар кылбас болза эки деп саналдыг мен. Меге чулчуруушкун кылыр депутаттың сөзүн дыңнаар орнунга, "Шын" солунну чүс-даа катап номчуп органы дээр.

"Шын" солун чаңчыл болган май 9-та эртер хүреште организастан эрттирп келген. Ылаңгыя бо чылын ол тыва хүреш маргылдаазы бир яныз чараш, солун болганы демделгевес аргажок. Солун шүүлген мөгелерни дыкала шыырак шаңнады. Бо солунуң кол редактору Артур Ойнар-оолович Хертектин үлүг-хуузу маңаа улуг болганын черле демделгесеп тур мен. Солунуң акса-хөреңгизин депутаттар кызырып каан-даа болза, деткичилерни "Шынның" коллективтиг, мөгелерни шаңнап, мактап шыдаан-даа. Хүреш безин бо чылын бир яныз байдалга эрткени кайгамчык дээрзин чонга база катап чугаалаксаан ийик мен.

Хандырмаа САТ. Хөндөргей суур.

Чагыдып алырынче кыйгырдым

Бодум хуумда хей чылдарда "Шын" солунуң бижикчизи болгаш номчукчузу бооп чоруур болганымда, ийиги чартык чылда өөрөнгөн чаңым-биле өске солуннар-биле катая чарылбас солунуңуң чагыдып алдым. Солуннарны өг-бүлевисте кижжи бүрүзү номчуп чаңчыккан. "Шын" солун хей номчукчуларлыг болгаш ооң арын-нүүрү бедик сүлделиг, кижизидикчи ролю улуг бооп арткан.

Август айда номчуп чоруурувус ынак солунувус "Шын" 80 харлаар болгай. Ол тыва парлаганың эң хоочуну, "көрбээн чүүлү, көдүрбээн хөңгө-даа чок", төөгүлүг оруктарны, арттарны эртип келген үнелиг парлагал чепсээ болуп, чоннуң бедик идегелин, бүзүрелин чаалап алган.

Бистиң шыырак чогаалчыларывыс, журналистеривис "Шындан" ужуку ап, улуг оруктарны эрткенер. Шынап-ла, та чеже чогаадыкчы авторларны амыдыралдың делгем оруунче үдеди

ыйнаан. Чон ортузунда туружу делгем, бедик болгаш ооң номчукчулары хей.

Акса-шалың бергедеп, нарыыдаан бо үеде бистиң кожуун библиотеказынга "Шын" болгаш өске-даа солуннарны кожуун чагыргазының культура килдизиниң эргелекчизи Нелли Күдерек болгаш улуг бухгалтеривис Чечек Салчак олар чагыдып берип турары өөрүнчүг.

Солунуң эрткен юбилейлеринге Бай-Тайганың көдээ бижикчилери чаладып, ооң байырлалыңа киржип келген бис. Ам 80 харлаар ынак солунумга мындыг сүмени кирип тур мен: юбилейни эрттирерде, ыры-хөгжүмнүг чараш сценарий езугаар бүгү-нитиниң марафонун эрттирп көрзе чүл? Сценарий бижирп авторлар редакцияның бодунда хей болгай.

80 харлаар солунувусту чагыдып номчурунарны кыйгырдым, эргим чонум!

Чимис АДЫГ-ООЛ. Бай-Тайга кожуун.

Фонтан чанынга ужуражыр бис

Чыраа-Бажы ортумак школазын 1985 чылда доосканнарны июль 8-те 16.00 шакта Кызылга фонтан чанынга чыгырып дыңнаттывыс. Дадывыр 1000 акша. Харылзажыр телефоннар: 1-13-61; 5-40-97.

ЫДЫК БАШКЫ ЧАЛАП ТУР

Июнь 27-де эртенгениң 10 шакта Ыдыктыг Гуру Геше Джампа Тинлейни чүдүкчү чон Кызыл хоорайның аэропортуңдан уткуп алган. Ыдык Гуру чонга сарыг шажын Өөрединиң дугайында лекцияларны номчуур. Геше Джампа Тинлейниң Праньяпарамита "Сутры сердце" деп Өөрединге лекциялар номчуур программазы; -июнь 28, 29-та кежээкиниң 18 шакта Улусчу чогаадылга бажынынга; -июнь 30, июль 1-де кежээкиниң 18 шакта Кызылдың уран чүүл училищезинге; -июль 2-де узун назынның болгаш кадыкшылдың Ак-Дариги Бурганның айызын бээр.

"Ламрим" шажын организациязы.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрткээ. Херечиледик дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетиниң-Кравченко, 1). Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыптыгын санныры болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторунун оралакчызы — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** нигитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 9637. Чагыр 69